

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ КАФЕДРАСИ

Р е Ф е Р А Т

Мавзу: ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВРДАН ВИИ АСРГАЧА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ВА ПЕДАГОГИК ФИКРЛАР

Бажарди: 25-14 гуруҳ талабаси Ҳакимова Махфуза Баҳодир қизи

ГУЛИСТОН 2016

Энг қадимги даврдан вий асргача таълим-тарбия ва педагогик фикрлар

Режа

- 1. Қадимги халқ оғзаки ижодиётида инсон тарбиясига оид фикрлар**
- 2. “Авесто” энг қадимги ёзма маърифий ёдгорлик сифатида**
- 3. Қадимги туркий халқлар ёдгорликларида тарбияга доир фикрлар**

1. Қадимги халқ оғзаки ижодиётида инсон тарбиясига оид фикрлар

Ҳозирги ўзбек халқининг аجدодлари бундан бир неча минг йиллар олдин яшаган бўлиб, улар юксак ва ўзига хос маданиятни вужудга келтиришда жуда катта ва машаққатли йўлни босиб ўтган. Дастлабки тош қуролларида тирикчилик учун фойдаланиш, анча такомиллашган меҳнат қуроллари яшаш, уруғчилик даврига келиб, хўжалик ҳаёти ва маданий тараққиётда эришилган ютуқларни ўз ичига олган давргача бўлган тарихимиз ота-боболаримизнинг бой қадимий маданиятга эга бўлганлигидан далолат беради.

Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда Бактрия, Хоразм, Сўғдиёна, Марғиёна, Парфия ҳамда Паркана каби давлатларида турли қабила ва элатлар яшаган. Улар саклар, массагетлар, сўғдиёналар, хоразмийлар, бохтарлар, чочликлар, парканаликлар каби қабила ва уруғлардан иборат бўлиб, ҳозирги Марказий Осиё ҳудудида яшовчи халқларнинг аجدодлари ҳисобланадилар.

Ушбу элатлар яшаган ҳудудларда ўзига хос маданий анъаналар таркиб топа борган. Масалан, эрамиздан олдинги асрнинг биринчи ярмида қадимий давлатлар: Бактрия ва Сўғдиёна, Марғиёна, Хоразм, Паркана, Парфия каби ўлкаларда халқ хўжалигининг турли соҳаларида ривожланиш ва тараққиёт рўй берган. Эрамиздан олдинги IX-VI асрларда пайдо бўлган Аҳмонийлар, эрамиздан аввалги III аср ўрталарида ташкил топган Грек-Бактрия, эрамизнинг II асрида ташкил топган Кушонлар, эрамизнинг V асрда юзага келган Эфталитлар, сўнгра Сосонийлар ва ниҳоят Турк ҳоконлиги давлатларида ижтимоий маданият юксала борди.

Аждоларимиз томонидан қўлга киритилган қадимий маданияти таркибидан таълим-тарбияга оид мероси ҳам алоҳида ўрин олган. Зеро, ҳозирги туркий ва форсийзабон халқларнинг бизгача етиб келган муҳим археологик топилмалари, тарихчилар, адабиёт ва санъат намояндаларининг ижодий мероси, санъат ва адабий асарларнинг намуналари бунинг далилидир.

Бундай муҳим манбалар сирасига юнон олимлари Геродот, Сукрот, Плутарх, Полиэнларнинг тарихий, географик ҳамда ахлоқий асарлари, алломаларимиз Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий, файласуф, шарқшунос ва тарихчи олимлар: Е.Э.Бертельс, С.П.Толстов, В.В.Брагинский, И.М.Мўминов, Б.Ғафуров, И.В.Стеблева,

А.О.Маковельский, Й. Жумабоев, М.Исҳоқов, адабиётшунослар А.Қаюмов, Н. Маллаев, Н.Раҳмонов, педагог-олимлар Ў.Алеуов, М.Орифий ва бошқалар томонидан олиб борилган тадқиқотлар киради.

Энг қадимги тарбия ҳақидаги ёдгорликлар бизгача бевосита етиб келмаган. Туркий ва форсийзабон халқларнинг ҳаёт кечириш санъати, донолик мажмуаси сифатида юзага келиб, борлиққа амалий муносабатда бўлишнинг намунаси тарзида эътироф этилган маънавий маданият ёдгорликлари қадимги грек тарихчиси Геродотнинг “Тарих”, Страбоннинг “География” ҳамда Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк” каби асарлари, шунингдек, Урхун-Енисей битиклари каби адабий-тарихий манбаларда сақланган ва улар орқали бизгача етиб келган. Ушбу ёдгорликлар моҳиятини ўрганиш инсоннинг шаклланишида моддий ва маънавий маданият қай даражада катта роль ўйнаганлигидан далолат беради. Хусусан, тарбия инсоннинг ақлий ва ахлоқий жиҳатдан таркиб топа боришига таъсир этган бўлса, инсоннинг шакллана бориши ҳам ўз навбатида кишилик жамиятининг қарор топа боришига ёрдам берган. Хуллас, тафаккур юрита олиш қобилиятига эга бўлган инсон камолотининг таъминланиш жараёни ҳамда жамиятнинг ижтимоий тараққиёти ўзаро узвий алоқада шаклланган. Мазкур тарихий жараён моҳиятини билиш бизга инсон тафаккурининг жуда узоқ давр ва мураккаб шароитларда шакллана борганлигидан далолат беради.

Маълумки, кишилик жамиятининг вужудга келиши жараёнида инсон ҳам биологик жиҳатдан, ҳам ижтимоий жиҳатдан такомиллашиб борган. Дастлабки диний эътиқодлар, энг оддий ихтироларнинг такомиллашиб бориши каби ҳолатлар инсон онгининг ҳам шаклланиб боришига туртки бўлди. Бу жараён минглаб йилларни ўз ичига олган бўлиб, ана шу даврда инсон онги шаклланишининг асоси сифатида қабул қилинган хулқ-одоб қоидалари, ижтимоий талаблар юзага келган. Ушбу талаблар муайян даврда яратилган ёдгорликларининг асосий мазмуни ва моҳиятини ташкил этади.

Энг қадимги кишиларга хос бўлган хислатлар, уларнинг дастлабки, оддий истаклари, орзу-умидлари қадимги эпосларда акс этган афсонавий образлар ҳамда қаҳрамонлар қиёфасида ўз ифодасини топган. Рухга сиғиниш (онимизм), аجدодлар руҳига сиғиниш (тотемизм), сеҳргарлик каби диний эътиқодлар ва маросимлар ёритилган афсона ва ривоятларда энг қадимий аجدодларимизнинг тафаккур дунёси акс этган. **Аммо бу ривоят ва афсоналар ҳам массагет, сак, хоразмий, сўғд ҳамда парфиянлар яшаган даврлар руҳини ифода этади, холос.**

Энг қадимги маданий бойликларимизни ўрганишда қуйидаги уч гуруҳга ажратилган манбаларга таянамиз:

- 1. Археологик қазилмалар натижасида топилган кўргазмали ашёлар.**
- 2. Халқ оғзаки ижоди материаллари ҳамда ёзма манбалар.**
- 3. Буюк адиблар, алломаларнинг ижодий мероси.**

Маълумки, ибтидоий кишилар меҳнат фаолияти жараёнида ўз эҳтиёжларини қондирган ва бу жараён ёш авлодда ҳам меҳнат қилиш,

амалий фаолиятни йўлга қўя олиш борасидаги назарий билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилишга замин ҳозирлаган. Меҳнат фаолиятини ташкил этиш жараёни дастлабки пайтларда бутун ижтимоий ҳаётни йўлга қўйиш негизида амалга оширилган бўлса, кейинчалик тарбия инсон фаолияти асосий жиҳати, ижтимоий онгни шакллантиришнинг муҳим омилига айланди. Дастлабки уруғчилик жамиятидан олдин ҳам инсон яшаш учун курашган, мазкур даврда уруғнинг аарча аъзолари жамоа бўлиб ҳаракат қилганлар. Кейинроқ кишилар меҳнат фаолиятини жамоа аъзоларининг ёш жиҳатларига кўра қуйидаги уч гуруҳ асосида ташкил этганлар.

а) болалар ва ўсмирлар;

в) ижтимоий ҳаёт ва меҳнатда тўла иштирок этувчилар;

с) кексалар.

Ибтидоий жамиятда бола ўзи уддалай оладиган фаолиятнинг ташкил этилишида бевосита иштирок этиб, ҳаёт кечириш ва меҳнат қилиш кўникмаларини ўзлаштирган. Бу ҳолат оғир шароитда кечган. Ўғил болалар эркаклар билан ов қилиш, қурол ясаш каби юмушларни бажарсалар, қизлар аёллар томонидан бажариладиган меҳнат сирларини ўзлаштирар эдилар. Ҳеч қаерда ёзилмаган одат ва анъаналарга кўра, ёш болалар кексалар назорати остида маълум тажрибаларга эга бўлардилар. Бола маълум тайёргарликлардан сўнг махсус синовлардан ўтиб, амалий фаолиятда фаол иштирок эта олиш ҳуқуқини қўлга киритар эди. Ушбу анъана, яъни, болаларни маълум ёшгача энага ёки мураббийга топшириш яқин даврларгача сақланиб қолган, ҳатто ҳозирги кунда ҳам кўзга ташланади.

Уруғчилик жамоаси босқичида эса болалар меҳнатининг кўлами кенгайиб, касб-хунар фаолиятининг турлари кўпайиб боради. Тажрибали кишилар болаларни тарбиялаш билан бирга уларни ёзишга ҳам ўргата бошлайдилар. Аста-секин ҳарбий тарбиянинг бошланғич кўринишлари юзага кела бошлайди. Болаларга ҳарбий санъат сирларини ўргатиш анча мураккаб иш бўлиб, ушбу тарбияни ташкил этиш махсус билим ҳамда тайёргарликка эга бўлишни тақозо этар эди. Шу боис махсус ҳарбий билим ва тайёргарликка эга бўлган кишилар болаларга бу борадаги билимларни бериш жараёнига жалб этила бошладилар.

Жамиятнинг ижтимоий жиҳатдан тараққий эта бориши болаларга далаларни ўлчаш, сув тошқинларининг олдини олиш, кишиларни турли касалликлардан даволаш усулларига оид билимларни беришга бўлган эҳтиёжни юзага келтирди. Мазкур эҳтиёжни қондириш йўлидаги ҳаракатнинг ташкил этилиши натижасида турли мактаблар фаолият юрита бошлади. Мактабларда асосий эътибор болаларга огзаки билимлар бериш билан бирга уларда ёзув кўникмаларининг шакллантирилишига қаратилди. Дастлаб сураткашлик ривожланиб, пиктографик хат пайдо бўлган бўлса, кейинчалик қўшни мамлакатлардан кириб келган ҳарфлар ёрдамида ёзиш усули пайдо бўлади ва бу усул тез тарқала бошлайди.

Эрамиздан олдинги минг йиллик ўрталарида оромий, Александр Македонский истилосидан сўнг эса юнон, шунингдек, форсий миххат

ёзувлари ҳам маълум вақтларда қўлланилиб келган. Эрамиздан олдинги биринчи минг йиллик ўрталарига келиб, оромий ёзуви негизида Авесто, Хоразм, Сўғд, Кушон, Рун (Урхун-Енисей), уйғур ва бошқа ёзувлар пайдо бўлади ва таълим-тарбиянинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади.

Ана шу даврга келиб, ибтидоий жамоа бўлиб яшаш анъанаси аста-секин ривожлана борди, жаҳон маданиятида инмоният тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган кашфиётлар яратилди. Хитойда қоғознинг ихтиро этилиши, Ҳиндистонда ҳисоблаш, ўнлик сонлар тизимининг пайдо бўлиши, Месопотамияда ер куррасининг градусларга, суткани соатларга, минут ва секундларга бўлишнинг ўйлаб топилиши, Марказий Осиёда Ўрта денгиз билан Ҳиндистонни ўзаро боғловчи карвон йўлининг вужудга келиши, кейинчалик Хитойдан Марказий Осиё орқали Ўрта денгизга “Буюк ипак йўли”нинг очилиши каби воқеалар мазкур ҳудудларда яшовчи халқлар маданиятининг ривожланиши ва ёзувнинг тарқалишига сабаб бўлади.

Демак, эрамизнинг бошларида ҳозирги Марказий Осиё ҳудудида биз юқорида санаб ўтган оромий, юнон ва форсий миххат алифбоси асосида шаклланган Хоразм, Сўғд, Бактрия ёзувлари қўлланилган.

Эрамиздан олдин тахминан 484(480)—431(425) йилларда яшаган юнон тарихчиси Геродотнинг “Тарих” китобида қадимги форслар, саклар, массагетларнинг таълим-тарбия тарзига оид муҳим маълумотлар берилган. “Форсларнинг энг шарафлайдиган нарсаси жасурликдир”, - дейди олим. Шунга кўра улар кўпроқ ўғил болалардан фахрланганлар. Подшоҳ ҳам кимнинг ўғли кўп бўлса, унга ҳар йили совға-саломлар юборган. Бундан ташқари болаларнинг ёшига ҳам эътибор беришган. Ўғил болаларни беш ёшдан йигирма ёшигача фақат уч нарсага: отда юриш, камондан отиш, тўғри сўзликка ўргатилган. Болани беш ёшгача отасига кўрсатмаганлар, у аёллар тарбиясида бўлган. Мабодо ўғил бола вафот этса, отасининг кайғурмаслиги учун шундай қилганлар.

Ўғиллар ҳеч қачон ота-онасига нисбатан ҳурматсизлик қилмаганлар. Улар бундай ҳолатни фақат никоҳсиз туғилган ёки ташландиқ болалардангина кутиш мумкин, деб ҳисоблаганлар.

Бундан ташқари, Геродот форслар учун ёлғончилик ва қарздор бўлиш шармандалик ҳисобланган, дейди. Улар дарёларни муқаддас санаганлар. Шу боис дарё сувига тупурмаганлар, хатто қўл юлмаганлар¹.

Геродотнинг ушбу маълумотларидан кўриниб турибдики, бизнинг аجدодларимиз ўғил фарзандларини жасоратли, ўз ватанининг ҳақиқий ҳимоячиси, кучли ва ботир инсон этиб тарбиялашга катта эътибор берганлар. Йигитлар ва эркакларгина эмас, хатто аёлларнинг ҳам жасорат кўрсатганлари борасидаги фикрлар юнон файласуфлари томонидан ёзиб қолдирилган. Масалан, Плутарх форс аёллари ҳақида гапириб, шундай воқеани келтиради: подшоҳ Кир форсларни шоҳ Астиаг бошлиқ мидияликларга қарши курашга отлантирганда, улар жангда мағлуб

¹ Геродот. История в девяти книгах (Перевод и примечания Г. А. Стартаковского. Под общей ред. С.А. Утченко). – Ленинград, Наука, 1972, с. 55-56.

бўладилар. Форс жангчилари шаҳарга қараб қоча бошлайдилар. Душман уларни қувиб, шаҳарга бостириб киришига яқин қолганда, дарвозадан уларга қарши аёллар чиқиб келадилар ва ёқавайрон ҳолда шовқин кўтарадилар: “Эй, ноинсоф бандалар, қаёққа қочмоқчисизлар? Энди сиз дунёга келган жойингизга қайтиб яширина олмайсизлар-ку!” Форслар аёлларнинг бу ҳатти-ҳаракатига дош бера олмай, қайтиб жангга ташланадилар ва душманни орқага чекинишга мажбур этадилар.

Бу воқеага хотира сифатида Кир шундай қонун таъсис этади: “Бу шаҳарга қайси шоҳ қадам қўйса, ҳар бир аёлга биттадан олтин совға қилсин”².

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, мавжуд ҳолатлар ҳамда шарт-шароитнинг ўзи ёшларга отда юриш, камондан отиш борасидаги билимларни ўргатиш, шунингдек, уларда жасурлик, тўғрилиқ ва ботирлик хислатларини тарбиялаш лозимлигини тақозо этган. Шу боис қадимги аждодларимиз болаларни ўз халқининг эрки ва юрт мустақиллигининг ҳимоячилари этиб тарбиялаганлар.

Плутархнинг яна бир ўринда қайд этишича, Александр Македонский ерли халқларга яқинлашиш мақсадида македонияликлар билан маҳаллий халқларнинг урф-одатларини ўзаро уйғунлаштиришга ҳаракат қилган. Шу мақсадда у ўттиз минг болани ажратиб олиб, юнон тили ва македонияликларга хос бўлган ҳарбий санъат сирларини ўргатишга буйруқ берган. Ана шу мақсадни амалга оширишга жуда кўп мураббийлар тайинланган. Юнон алифбосининг кейинчалик бу юртда қабул қилиниши ўша даврда кўплаб мактаблар очилгани ҳамда унда ерли аҳоли фарзандлари ҳам ўқитилганидан далолат беради.

Сўғд ёзма ёдгорликлари орасида В.Б.Хен томонидан аниқланган ва “Эски хатлар” номи билан юритиладиган қимматли манбалар эрамизнинг бошларида шаклланган сўғд ёзуви ҳақида маълумот беради. Ушбу манбаларни Дунхуан шаҳри (Шарқий Туркистон) яқинидаги савдо кишлоғида яшаган сўғдлик тижоратчи (савдогар)ларнинг ўз она юртлари Самарқандга ёзган ва шахсий характерга эга бўлган хатлар³ ташкил қилади.

Император Ян Ли (615-617)нинг элчиси Вей Цзи ҳисоботларида ҳам Самарқанд шаҳрида йўлга қўйилган таълим-тарбия ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Самарқанднинг моҳир савдогарлари ўғил бола беш ёшга тўлар экан, унга савдони ўргата бошлайдилар. Ўқишни ўрганиши билан савдо ишлари ҳам ўргатилган.

Сюань-Цзин номли бошқа бир Хитой тарихчиси эса Самарқанд аҳолисининг ахлоқ ва хулқ-одоб қоидаларига риоя этиши бошқаларга ўрнак бўлганлигини айтиб ўтган. Буларнинг барчаси қадимги даврларда

² Плутарх. Сочинения. Перев. с древнегреческого. Сост. С.Аверинцева. Вступ. статья А.Лосева. Комментар. А.Столярова. - Москва, Худ. литература, 1982, с. 404.

³ Исҳоқов М. Сы\диёна тарих чоррачасида –Тошкент, Фан, 1990. 6-7-бетлар

болаларнинг беш ёшидан ўқитилгани, таълим жараёнида уларни амалий ҳаётга тайёрлаш асосий мақсад қилиб белгилиги тўғрисидаги маълумотларни беради.

Бу маълумотлар қадимда болалар ўқитиладиган савод мактаблари бўлганлиги ва мактаблардан ташқари болалар махсус мураббийлар томонидан ҳарбий-жисмоний машқларни бажара олиш ва муайян ҳунар сирларини ўзлаштириш ишига жалб этилганлигидан дарак беради.

Энг қадимги даврларда йўлга қўйилган таълим-тарбияга оид қимматли маълумотларни биз яна халқ оғзаки ижоди намуналари: афсоналар, қаҳрамонлик эпослари, қўшиқлар, мақол ва ибораларда илгари сурилган ғоялардан ҳам олишимиз мумкин. Чунки халқ донишмандлигининг ёрқин намунаси бўлган халқ оғзаки ижодида халқ педагогикасига хос бўлган тарбия тажрибалари умумлашган.

Ибтидоий кишиларнинг табиат ва жамият ҳақидаги тасаввурлари, улар томонидан амал қилинган урф-одатлар, ижтимоий муносабатлари мазмуни халқ оғзаки ижодининг энг қадимги жанрларидан бири бўлган афсоналарда ифодаланган. Афсоналарнинг қаҳрамонлари яхшиликнинг тантана қилиши учун ёмонлик ҳамда нурнинг муқаррар мавжуд бўлиши учун зулмат билан кураш олиб борадилар, яхшилик ва бахт-саодатга чулганган ўлкаларини яратадилар. Аксарият афсоналарнинг қаҳрамонларини инсон сифатида гавдаланган худолар ташкил этган. Ибтидоий тузум кишиларининг орзу-истаклари, ўй-фикрлари, мақсад ва интилишларини ёритишга хизмат қилган афсоналарнинг кўпчилиги бизга энг қадимги ёдгорликлар - “Авесто”, Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарлари орқали маълумдир.

Қадимги мифларда кишиларнинг табиий офатлар ва ёвуз кучлардан сақланиш борасидаги дастлабки тасаввурлари тирик мавжудот бошига фалокат келтирувчи табиий кучларга қарши мардонавор курашган инсон ва унинг хатти-ҳаракатлари орқали ифода этилган.

Мифлар асосида яратилган афсоналарнинг қаҳрамонлари томонидан олиб борилган ҳаракатлар қаҳрамонлик эпосларининг яратилиши учун замин ҳозирлаган. Қаҳрамонлик эпосларида ватанга бўлган муҳаббат, эрк ва озодлик учун кураш, юртининг ҳар бир қарич ерини асраш, қадрдон қабиласининг фаровонлиги, тўкин-сочинлигини таъминлаш йўлида жонини фидо этиш, қабиланинг шаъни, шарафи, ори ва номуси учун курашиш туйғулари тараннум этилган. Зарина, Спаретра, Тўмарис ҳамда Широқ (Сироқ)лар томонидан кўрсатилган юксак ватанпарварлик намуналари, Зарина ва Стриангей, Зариандр ва Одатида муҳаббатлари, мардлик ва қаҳрамонлик тимсоллари бўлган Рустам ва Сиёвуш (Хоразм-қанғ эпоси)ларнинг жасоратлари тўғрисида ҳикоя қилувчи эпоеялар шулар жумласидандир. Бизгача етиб келган эпик асар (афсона ва ривоят)ларда асосан аجدодларимизнинг юрт озодлиги, ватан равнақи ва қabila фаровонлиги йўлида олиб борган курашлари ўз ифодасини топган. қаҳрамонлар ватанни ва халқни севади. Ор-номусни муқаддас деб билиш, дўст ва сафдошларга садоқат, бурчни юксак даражада

англаш, унга содиқлик, ватан ва халқи учун ўз жонини қурбон этиш, ҳар қандай машаққатга бардош бериш, ўз севги-муҳаббати йўлида азият кечишга тайёрилик каби инсоний туйғулар уларнинг асосий хусусиятларидир. Қаҳрамонлик эпосларида улуғланган энг асосий ахлоқий хислатлари - жасурлик ва мардликдир.

Жасурлик, кучлилик ва мардлик – қадимий кишиларда таркиб топиши зарур бўлган энг муҳим фазилатлар саналган. Тарихий шахсларнинг ҳаёти ва қаҳрамонликлари борасида маълумотлар берувчи ривоятлар фикримизнинг ёрқин далилидир. Уларда муайян шахс фаолияти, донишмандлиги, қаҳрамонликлари, тарихий шахс эга бўлган ахлоқий фазилатлар: назокат, камтарлик, ақл-идрок, ўзгаларга муҳаббат, ёрга вафо, садоқат, бахт, одиллик, одамийлик, олий ҳимматлилик ва меҳнатсеварлик кабилар улуғланган.

Эпослар мазмунида баён этилишича, хотин-қизлар турли шароитларда эркаклар билан тенг шароитда фаолият кўрсатганлар. Улар хўжалик ишлари билан чегараланиб қолмай, урушларда ҳам жасорат кўрсатганлар.

Тарихдан маълумки, дастлаб Амударёнинг асосий тармоғи Ўзбой Каспий денгизига қуйилган. Унинг ўнг қирғоғи Турон, чап қирғоғи Эрон деб юритилган. Эрамиздан олдин Аҳмонийлар сак ва массагет қабиаларига кетма-кет ҳужум қилиб турган. Ана шу тарихий воқеалар сак ва массагетлар томонидан яратилган эпосларда ўз ифодасини топган.

Эрон шоҳи Кир кўчманчи сак ва массагет қабиаларига қарши урушиб мағлубиятга учрайди ва 529 йилда ҳалок бўлади. Тарихчилар Кир ва унинг қўшинларини аввал ўз ҳудудларининг анча ичкарасига бостириб киришларига имкон бериб, кейин қўшиннинг катта қисмини қирқиб ташлаган қаҳрамонлар ҳақида маълумотлар беради.

Полиэннинг “Ҳарбий ҳийлалар” асарида келтирилган ривоятларда Широқ (Сироқ) образи ватанпарварлик ва қаҳрамонлик тимсоли сифатида ҳали ҳануз ёшларни тарбиялаб келади.¹ Ёки Геродотнинг “Тарих” китобида келтирилган массагетлар ҳукмдори Тўмарисга уйланиш баҳонасида Эрон шоҳи Кирнинг Турон ўлкасига уюштирган ҳужуми ҳақидаги маълумотлар ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.²

Демак, халқимизнинг таълим-тарбияга оид қарашлари, хулқ-атворида оид хислатлари энг қадимги эпик ёдгорликлар - “Авесто”, “Шоҳнома” каби асарлар, миф ва афсоналар орқали бизгача етиб келган.

Қадимги аجدодларимиз инсонга хос жасурлик, адолат, садоқат ва инсонийлик каби хислатларни қадрлаганлар. Бу хислатлар инсонда ўз-ўзидан шаклланмаган. Табиат ва жамият ҳаётида рўй берган ўзгаришлар, ибтидоий уруғчилик даврида қарор топган турмуш тарзи инсонда ана шундай хислатларнинг шаклланишини тақозо этган.

¹ Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н.э. — III в. н.э.) Одабботи адаби. Ўзбекистон. Баженова Л.Б. — Тошкент, изд. Научн.техн. и соц. экон. лит. Узб., 1940. с. 34-35.

² Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А.Стартановского. Под общей ред. С.А. Утченко. - Ленинград, Наука, 1972. с.78-79.

Икки катта куч - яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги аёвсиз кураш инсонда юқорида қайд этилган хислатларнинг бевосита таркиб топишига туртки бўлган.

Энг қадимги кўшиқ ва лирик шеърларда жасурлик, адолат, садоқат ва инсонийлик каби хислатлар тараннум этилган. Бундай кўшиқ ва лирик шеърлар XII асрда яшаган улуғ олим Маҳмуд Қошғарий томонидан яратилган “Девону-луғатит-турк” асари орқали бизгача етиб келган.

Туркий халқларнинг тарихини ёритувчи қадимги манбаларда панд-насиҳат ва ўғитлар этилган асарлар ҳам кўплаб учрайди. Ана шундай асарлар жумласига Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асари ҳам киради. Аллома мазкур асарни 1076-1077 йилларда ёзган. Географ олим Х. Ҳасанов шундай мисол келтиради: 1914 йил Туркиянинг Диёрбакир шаҳрида бир бева хотин пулга мухтож бўлиб, китоб дўконига эски қўлёзмани келтиради ва 30 лирага сотишини айтади. Аммо бу нархга китобни ҳеч ким олмайди. Бир кун дўконга кекса китоб мухлисларидан Али Амирий кириб қолади ва бир дўстидан қарз олиб, китобни сотиб олади (Али Амирий 1857-1924 йилларда яшаган, ўз шахсий кутубхонасида 15 мингга яқин китоб йиғиб, ҳаммасини Шайх Файзуллоҳ мадрасасига ҳадя этган. Кейинчалик бу китоблар Фотиҳ кутубхонаси - миллий кутубхонага ўтказилган).

Бу китоб Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асари эди. Мазкур қўлёзма асл нусхасидан ҳаттот Муҳаммад бин Абу Бакр ибн Абдул Фотиҳ ас-Совий ал-Дамашкий томонидан девон ёзилгандан 200 йил ўтгач (1266 йилда) кўчирилган эди. Қўлёзма 219 варақли жилддан иборат бўлиб, саҳифалар рақамланмаган, фикрларнинг боши ва охири номаълум эди. Ҳозир бу қўлёзма Истамбулда Фотиҳ кутубхонасининг Али Амирий фондида сақланади.¹

“Девону луғатит-турк” асарида қадимги туркий сўзларнинг арабча изоҳли таржимаси ҳам берилган. Ушбу асарни қадимий туркий тилнинг изоҳли луғати ҳам дейиш мумкин.

“Девону луғатит-турк” 1928 йилда немис олими Брокелман томонидан немис тилига таржима қилинган. 1939 йилда эса Босим Аталай уни усмонли турк тилига таржима қилган ва мазкур таржима Анқарада чоп этилган. Ўзбекистонда асар Солиҳ Мутталибов томонидан таржима қилиниб, 1960-1963 йилларда уч жилддан иборат “Туркий сўзлар луғати” номи билан нашр қилинган. 1967 йилда индекс луғат кўрсаткичи ҳам чоп этилган.

“Девону луғатит-турк” асарининг шеърий парчалари ҳам немис тилига таржима қилиниб, 1914 йилда нашр этилган.

Турк олими Фуад Куприлзода, рус туркологлари В. Радлов ҳамда С.Ф. Маловлар ҳам “Девону-луғатит-турк” асари юзасидан тадқиқотлар олиб борганлар. Абдурауф Фитрат ҳам шеърий парчаларни таржима қилиб, уларнинг луғатини тузган ва 1930 йилда Самарқандда нашр

¹ Ҳасанов Ш. Маҳмуд Қошғарий (шаъни ва географик мероси). – Тошкент, Фан, 1968. 3-бет.

эттирган. Н.М. Маллаев “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигига “Девону луғатит турк”даги кўшиқ ва мақолларни киритиб, уларни таҳлил этади. А. Қаюмов эса ноёб қадимги ёдгорликларимиз - кўшиқлар (шеърый парчалар)ни биринчи марта насрдан назмга ўгириб, “Қадимият обидалари” номли асарига киритган.

Азиз Қаюмовнинг “Қадимият обидалари” номли асаридаги панд-насихатга оид ўғитлар билан суғорилган шеърый парчалар таржимаси мазмуни орқали уларда илгари сурилган маърифий ғоялар асосида ўша даврда олиб борилган тарбия мазмуни ҳақида маълумотларга эга бўламиз.²

Асарнинг моҳиятини ёритишга хизмат қилувчи манбаларнинг аксариятида Маҳмуд Қошғарийнинг кўшиқларни халқ орасидан йиққанлиги таъкидланади. Азиз Қаюмов эса бу шеър парчаларининг асл нусхасида ўша даврда мавжуд бўлган бадий ижодга нисбатан юксак талабчанлик аниқ сезилиб туриши, шеърларни яратган шоирларнинг жуда маълумотли экани, чуқур билим ва нафис бадий дидга эга экани хусусидаги фикрларни қайд этади ва панд-насихатга оид кўшиқларни алоҳида гуруҳга ажратиб, уларни таржима қилиб, мазмунини таҳлил этади.

Шеърларда илм олишнинг қадри, билимли ва донишманд кишиларни ҳурмат қилиш, меҳмондўстлик, хушхулқлик, мардлик, жасурликни тарғиб этувчи, ўз манфаатини кўзлаган молпараст, бахил, очкўз, дўсти ва халқига хиёнат каби хислатларни қоралайдиган шеърлар кўп учрайди. Бундай шеърлар туркий халқлар қадим-қадимдан бошлаб инсон шахсини шакллантиришда таълим-тарбияга катта эътибор берганлигидан дарак беради.

Панд-насихат жанридаги асарларнинг мазмунида асосий ўринни илм олишга ундаш, унинг фойдалари, илм аҳлини ҳурмат этиш тўғрисидаги фикрлар эгаллайди. Ёшларга илмли кишиларга яқинлашиш, улардан ўғитлар олиш маслаҳат берилади:

Ўғлим, сенга қолдирдим ўғит,

Унга амал қил.

Олимларга яқинлаш, баҳра олгил,

Тутиб дил* (3-т. 445-бет).

Демак, ўғилга насихат қилган ота билимли кишилардан яхшилик келишига ишонади, аммо уларнинг фикрини эшитибгина қолмай, амалда унга риоя этиш лозимлигини ҳам уқтиради.

Ўғитларда илм-маърифат ҳамда муайян ҳунар борасидаги кўникмаларнинг эзгу мақсадларни амалга оширишга хизмат қилишига эришиш керак дейилади.

Панд-насихатлар шеърлар мазмунида образли, бадий тарзда ифодаланади, шу боис улар инсонга кучли таъсир кўрсатади. Чунончи:

Ўғлим, ўғит ол,

Билимсизликни итар,

Талқон бўлса агар,

² +аюмов А. +адимият обидалари. –Тошкент, Бадий адабиёт, 1972.

У шиннига ботар (1-т. 412-413-бетлар).

Бу ўринда халқ орасида талқонни шиннига қориб ейиш одати мавжудлигига ишора қилинган. Шиннининг мазали экани ҳаммага маълум. Шеърда илм ва яхши фазилат ҳам шиннига қиёсланади. Инсон илм-маърифатли бўлса, талқон шиннига ботиб, одамларга ҳузур бахш этганидек, билими ҳам унинг ўзи ва инсонларга фойда келтиради, дейилади.

Шеърлар муаллифининг илмни бу даражада улуғлаши ўша даврда илм-маърифатнинг юксак даражада улуғланганлиги ва маърифатпарварлик дидактик адабиётнинг узвий қисмини ташкил этганини кўрсатади. Бу дидактиканинг асосий йўналиши, асосан, кишиларга ҳаётда қандай ҳатти-ҳаракатларни амалга ошириш, қандай амалларни бажариш борасидаги билимларни беришга хизмат қилган. Билимли бўлиш билан бирга, ёмон ҳатти-ҳаракатларни содир этишдан сақланиш зарурлиги, манманлик, мақтанчоқликнинг зарарли оқибатлари хусусида насиҳатларни баён этишдан иборатдир. Хусусан:

Илм-ҳикмат ўргангин, бўлма мағрур,

Мақтанчоқнинг шармандаси чиқар, кўр (1-т. 253-бет).

Маълумки, билимли, маърифатли бўлиш кишининг кибр-ҳаводан узокроқ туришини таъминлайди. Ўғитларда инсоннинг кибр-ҳаводан узоқ бўлиши атрофдаги кишилар билан ижобий муносабатни ўрната олиши учун замин ҳозирлайди деб уқтирилади,. Илм сари интилиш қутлуғ, эзгу иш саналади. Демак, ҳар бир киши илм ўрганиш сари интилиши, ўзлаштирилган билимларга амал қилиши, кибр-ҳаводан воз кечиши зарурдир.

Ўрган унинг билимин,

Боргин унинг сари.

Қутлуғ ишга бўйсунгин,

Кибрни қув нари (2-т. 161-162-бетлар).

Ақлли одамнинг зеҳни ўткир бўлади, у ҳар қандай ўғит-насиҳатни тезда ўз онгига сингдириб олади. Аллома инсон зеҳнининг ўткирлигини, ҳар қандай муаммони ҳал эта олиш лаёқатини худди юқорида парвоз этаётган қушнинг ердаги ўлжани кўриб, унга эга бўлиш илинжида пастга шўнғишида содир этадиган тезлигига қиёслайди. Оқил одам зеҳнининг тезлиги қуш парвозига қиёсланади:

Қуш ов кўрса, юксаклардан пастга чўқар,

Олим киши ўғит берса дарҳол уқар (3-т. 53-бет).

Бу мисолда ақлли, билимли одамнинг табиати, ўзига хос хислати ифодаланган.

Ақлли, билимли кишилар беҳуда гапларга аҳамият, бефойда, ўзгаларга зиён етказувчи ишларни амалга оширмайди. Ножоиз берилаётган ҳадяларга учмайди, дейди шоир. Амалга ошираётган ҳар бир ҳаракати эвазига инъом-эҳсон кутмайди, баҳоси у қадар баланд бўлмаган совғаларни ўз кадр-қимматидан юқори қўймайди. Бу ўринда аллома “музни жавоҳир деб билмаслик” кераклигини таъкидлайди.

Илм ўрганиш йўлида азият чеккан, машаққат тортган кишигина уни тўлақонли ўзлаштира олиши, касб-хунар сирларини мукаммал эгаллаши мумкин, дейди.

Билимли, юксак фазилатга эга бўлган кишилар ҳаёти доимо машаққатли кечади. Умр бўйи илм ва хунар асосларини ўзлаштирган олим ва фозиллар ҳаёти ҳам бир кун келиб поёнига етади. Билимларининг кўлами ортиб, юксак орзу-истаклари амалга ошаётган бир пайтда инсоннинг умри тугайди.

Ижтимоий муносабатлар мазмуни, одамлар ўртасидаги ўзаро мулоқат ҳолати ҳам билимли, донишманд кишиларнинг азият чекишларига сабаб бўлади. Зеро, ҳаётда аксарият ҳолатларда манман, зўравон, худбин одамларнинг омадлари келади, улар юқори мансабларни эгаллаб, халқ ва юрт манфаатларига зид бўлган ҳаракатларни амалга оширадилар. Билимли кишилар эса уларни бундай йўлдан қайтариш имкониятига эга бўлмаганликларидан афсусланадилар, чорасизликларидан ранжийдилар. Ҳукмдорлар-нинг нодон, калтафаҳм бўлишлари туфайли оқил инсонлар муносиб равишда ҳурмат топмайдилар, кадр-қимматлари топталади. Маҳмуд Қошғарий ушбу ҳолат сўйилган жонлиқ танасининг ерларга судралиб хор бўлганига ўхшайди, дейди шоир. Зеро, ҳамма замонларда ҳам илм-фан аҳлининг ҳаёти оғир кечган, тафаккур, илм ва маърифат ҳамиша ҳам эъзозланавермаган, аксинча, қолоқлик ва жоҳиллик томонидан таъқиб этилган:

Бузулди бу замонлар,
Авж олди кўп ёмонлар.
Камайиб билимдонлар,
Илми ҳикмат йўқолар (1-т. 128-бет).

Бироқ шоир ҳаётда билимдонлар борлигидан фахрланади, илм ҳақидаги шеърларида илму дониш эгаларини улуғлайди.

“Девону-луғатит-турк” асарида инсоний фазилатларнинг яна бири - хушхулқлик алоҳида ажратиб кўрсатилади. Билим ва хунар эгаси бўлиш, эзгулик, яхшилик йўлида ҳамда умум манфаати учун меҳнат қилиш хушхулқ инсонга хос фазилат эканлигини аллома алоҳида қайд этиб ўтади:

Улуғлигинг ошса агар,
Хушхулқ бўлғил.
Бек ёнида халқ учун
Хўб иш қилғил (1-т. 95-бет).

Кишилар ўртасида тотувлик, ўзаро аҳилликнинг юзага келиши юртнинг фаровон бўлиши, одамларнинг тўкин-сочин яшашининг асосий омили эканлигига алоҳида урғу берар экан, аллома мазкур фикрларни куйидагича ифодалайди:

Кўни-кўшни қариндош
Кўрсин сендан яхшилик.
Не-не совға қилишса,
Яхшироғин қил тортиқ (1-т. 137-бет).

Ушбу панд-насихатлар шеърларнинг амалий ҳаёт билан узвий боғланганидан далолат беради.

“Девон”да инсон шахси ва унинг кадр-қимматини улуғлашга ундовчи, шунингдек, меҳмондўстликни мадҳ этувчи шеърлар ҳам мавжуд. Ана шундай ғояларни ифода этувчи шеърларни филолог олим А.Қаюмов “бир бутун меҳмондўстлик қоидалари”нинг мажмуи деб атади. Маҳмуд Қошғарий меҳмонни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олиб, унга ғамхўрлик қилиш, мурувват кўрсатиш ҳамда очик юз билан муомалада бўлиш дозимлигини энг зарур одат сифатида таърифлайди. Меҳмонни ҳурмат қилмаслик, иззат-икромини ўз ўрнига қўймаслик унинг чехрасига кул сочиш билан баробар, дейди.

Келса киши чехрасига кул сочмагил,

Иззат билан кутиб унга яхшилик қил (1-т. 149-бет).

Ёки:

Кулиб боққан кишига сочмагил кул,

Яхшилик-ла улар учун табассум қил (2-т. 34-бет).

Шундай қилинса, меҳмон ушбу хонадон аъзолари ҳақида яхши фикрга эга бўлади, сенга очик юз билан боққан кишига сен ҳам муносиб жавоб қайтар, деган хулоса чиқади.

Яна бир шеърий парчада шоир инсон фақат ўз манфаати ва роҳатини ўйламаслиги, ўзгалар манфаати йўлида ҳам ҳаракат қилиши, меҳмонга иззат ва ҳурмат кўрсатиш лозимлигини алоҳида таъкидлаб ўтади:

Кўрклик тўнинг ўзинга,

Тотлиқ ошинг ўзгага.

Кўноққа кўргиз иззат,

Ёзсин шаънинг узоққа (1-т. 80-бет).

Шоир мол-мулкка ҳирс қўйиш, ортиқ даражада мол-мулкка эга бўлганда ҳам мағрурланиб кетиш ёмон оқибатларга олиб келиши, инсонни атрофдагиларнинг назаридан қолишига сабаб бўлишига урғу бериб ўтади. Бу ўринда кекса авлод ўғитларига риоя этиш фойдадан ҳоли эмаслигини эътироф этади.

Молу-давлат кўпайганда мағрурланиш, кибр-ҳавога берилиш ёмон хислат саналса, маълум сабабларга кўра мол-мулкдан ажралиб қолганда ўқиниш, тушкунликка тушиш ҳам иродасизлик белгиси ҳисобланишини баён этади.

Мол-дунё тўплашга нисбатан юзага келган ҳирсни шоир худди тоғдан келаётган селга ўхшатади. Молу-давлат йиғиш ҳирсига берилган киши сел остида қолган тошдек чил-парчин бўлади, дейилади:

Мол йиғишни сел келиш деб ҳисобла,

Мол эгасин тош каби юмалатар (3-т. 69-бет).

Шу боис ақлли инсон бундай хавф рўй беришининг олдини олиши, атрофдагиларнинг назаридан қолмаслиги лозим.

Юқорида кўрсатиб ўтилган таълим-тарбияга оид панд-насихатларга бой шеърлар турмуш тарзининг турли томонларини ёритишга хизмат

килади. Шеърларда илгари сурилган ғоялардан яна бири инсон ҳаётининг абадий эмаслиги, шу сабабли имкон қадар кишиларга яхшилик қилиш лозимлиги, ёшлик кучи ва ҳуснига ишониш сувга суяниш билан баробар эканлиги алоҳида таъкидланади.

Шеърӣ парчаларда куйидагича фикрлар ҳам учрайди:

Кишининг кўнгли бўлса

Қашшоқ, камбағал.

Тўқ бўлмайди,

Бой бўлмайди (3-т. 257-бет).

Ушбу бандда ифода этилган қарашлар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Зеро, маънавий жиҳатдан бой бўлмаган инсон камолотга ета олмайди, маънавий жиҳатдан бой бўлмаган мамлакат эса ҳеч қачон моддий фаровонликка эриша олмайди.

“Девону-луғатит-турк” асарида халқнинг таълим-тарбияга оид тажрибалари ифодаланган мақоллар ҳам мавжуд. Мақолларда ҳам кўшиқлардаги каби дўстлик, ўзаро ҳамкорлик, меҳнатга муҳаббат, илм олиш ва касб-хунар эгаллашга нисбатан иштиёқ ва эҳтиёж, ватанпарварлик ва қон-қардошлик туйғусига эга бўлиш, тежамкорликнинг аҳамияти ва исрофгарчиликнинг олдини олиш, адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонликнинг оқибатлари, ахлоқ-одоб қоидалари, сиҳат-саломатликни сақлашга оид ўғитлар ўз ифодасини топган.

Буни “Девон”да келтирилган бир қатор мақоллар мазмунида кўрамиз:

“Тиришқоқнинг лаби ёғлик, эринчоқнинг боши қонлик” мақолида тиришқоқ одам ўз меҳнати билан яхши таомлар топади, шунга кўра мойли (ёғли) овқатлар ейди, эринчоқ, дангаса одам эса, ялқовлиги туфайли ишдан қочади ва пировардида камбағалик ва қашшоқликка маҳкум бўлади. Натижада афсус-надомат ҳамда фарёд чекади, деган маъно ётади (1-т. 100-бет). “Одамнинг оласи ичида, йилқиники таши (сирти)да” мақолида эса айрим кишиларнинг ёмон ниятлари, ўй-фикрлари, дилида бошқаларга нисбатан юзага келган хиёнатни яшириб, кишиларга зўрма-зўраки равишда кулиб қараши, уларнинг хатти-ҳаракатларини мақташи, ўзини гўёки уларнинг ютуқларидан қувонадигандай кўрсатиши айтилади (1-т. 17-бет). “Ҳўкизнинг оёғи бўлгўнча, бузоқнинг боши бўлган яхшироқ” мақолида мустақилликнинг мутелик ва тобеликдан, ўзгалар иродасига бўйсунитдан афзаллиги, айрим ҳаракатларни амалга оширишда ташаббускор, фаол, илғор ва ташкилотчи бўлиш мақсадга мувофиқ эканлигига урғу берилади (1-т. 94-бет). “Одобнинг боши-тил” иборасида эса хушхулққа эга бўлишга нисбатан қўйиладиган талаблардан бири - ширин сўзли, хушмуомала бўлиш эканлиги таъкидланади. Ширин сўз, хушмуомала киши эл орасида тезда иззат-икром топади, юқори мартабаларга эришади. Шу боис ёшларни ёшлиқданоқ ширин сўзли, хушмуомалали бўлишга ўргатиш мақсадга мувофиқдир, дея таъкидланади (1-т. 3-бет). Халқ орасида ғийбатчи кишиларга нисбатан “Илон ўзининг эгрилигини билмай, туянинг бўйнини эгри дейди” қабалидаги мақол қўлланилган (1-т. 147-бет). Инсон ўзини

аяб, яхши еб-ичса, тез қаримаслиги “Маишатли одам қаримас” (1-т. 163-бет) мақолида ифодаланган. “Алп чирикда, билга тирикда, ботир жангда, доно мажлисда синалади” мақоли эса инсоннинг қандай киши эканлигини унинг жасорати ва оқиллиги билан баҳолаш мумкинлигини ифодланган (1-т. 169-бет). “Юзига қарама - арзам (илмини) тила, юзига қарама - фазилати (ахлоқи)ни тила” мақолида эса инсонга унинг хулқ-атвори, одоби ва билими даражасига қараб баҳо берилиши баён этилади (2-т.15-бет).

Ишда шошма-шошарликка йўл қўйишнинг кутилган натижага эриша олмасликка сабаб бўлиши “Шошган киши уйига етолмайди” тарзида ифодаланган (2-т. 27-бет). “Эрдасиздан кут чертилуру”- одоби ҳамда бирор бир хунарга эга бўлмаган кишидан бахт ва давлат кетади деган маънони англатувчи мақол ҳам юксак даражада тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, инсоннинг хунар ва хулқ-одобга эга бўлиши бахтининг калити эканлигига ишора қилинади (2-т. 266-бет).

Мақолларда яна илму хунар, меҳнатсеварлик хислатини ёшлиқдан эгаллаш зарурлиги ҳам ифодаланган: “Кичикда қатуғланса улгазу севинур” (2-т. 311-бет). Инсон ёшлиқда аниқ бир мақсадга интилса, унга эришиш йўлида машаққат чекса, тинимсиз ҳаракат қилса, вояга етганида унинг роҳатини, меҳнати натижасини кўради.

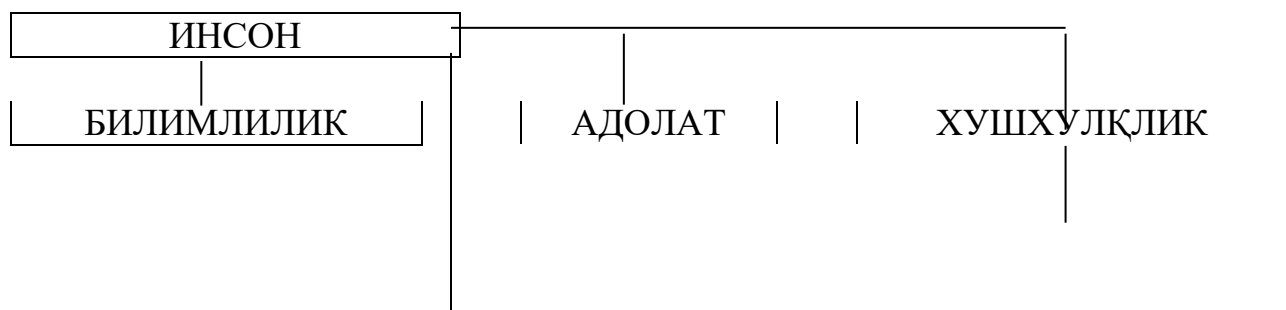
Мақолларда ёмонлик қилган кишининг ўзига ёмонлик қайтиши мумкинлиги “Кўкка сузса юзга тушар” - осмонга тупурган кишининг тупуги ўзининг юзига тушади тарзида баён этилган (3-т. 146-бет).

Кўриниб турибдики, энг қадимги даврларда яратилган мақолларда ҳам халқнинг таълим-тарбия борасидаги донишмандлиги ўз ифодасини топган. Халқ педагогикасининг энг қадимги намуналари бугунги к унга қадар сақланиб қолган ва ўзнинг педагогик, тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган.

Демак, инсон хулқ-атворини мукаммаллаштиришга хизмат қилувчи “Девон”даги шеърӣй парча ва мақоллар кишилар ўртасида эзгуликни тарғиб қилиб, инсоннинг камолга етишига катта таъсир этиб келган.

Энг қадимги ота-боболаримиз улуғлаган ахлоқӣй хислатларни жадвалда қуйидагича акс эттириш мумкин:

Энг қадимги даврларда улуғланган ахлоқӣй хислатлар

Демак, энг қадимги маърифий ёдгорликларда ифода этилган ва қадрланган хислатлар - жасурлик, мардлик, адолат, садоқат, инсонийлик, хушмуомалаликдан иборат бўлган. Табиийки, ушбу хислатлар инсонда ўз-ўзидан шаклланимаган. Табиат ва жамият ҳаётидаги ўзгаришлар, ибтидоий уруғчиликка асосланган турмуш тарзи инсоннинг ана шундай хислатларга эга бўлишини тақозо этган. Икки катта куч - яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги аёвсиз кураш инсонда юқорида қайд этилган хислатларнинг бевосита шаклланишига туртки бўлган.

2. “Авесто” энг қадимги ёзма маърифий ёдгорлик сифатида

Эрамиздан аввалги мингинчи йилларнинг ўрталарида энг қадимги аجدодларимиз томонидан қаҳрамонлик мавзусида жуда кўплаб афсона ва ривоятлар яратилган бўлиб, улар авлоддан авлодга оғзаки ва ёзма равишда ўтиб борган. Агар ушбу афсоналар зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто” асари мундарижасидан ўрин олмаганда эди, биз улар ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга бўлолмаган бўлардик.

“Авесто” асари ким томонидан яратилгани борасида турли қарашлар мавжуд бўлиб, машҳур шарқшунос олим Е.Э. Бертельснинг фикрига кўра, ушбу асар 1278 йилда Райд Зардушт ибн Баҳром ибн Пажду деган киши томонидан ёзилган. Мазкур фикр “Зардуштнома” достонида баён этилган айрим фикрлар асосида юзага келган. Хусусан, достонда Авесто ва Зендни Зардушт дунёга келтиргани, унинг туғилиши ва кейинги ҳаёти хусусидаги маълумотлар келтирилади. Яъни,

ЗАРДУШТНОМА

Зардушт ибн Баҳром ибн Пажду (Достондан парча)

Мен паҳлавий деб аталган ёзувга битилган

Шоҳона китоблардан бирини кўрдим.

У асраб келингандир барча оқиллар ва

Устозлар устози мобедлар мобедида.

Унда олам ҳодисалари, аجدодлар

Ва шоҳлар ишлари ҳақда битилган.

Унда оламга саодатли Зардушт келтирган
Авеста ва Зенданинг ҳикоятлари битилган.
Шунигдек, Зардуштнинг онадан туғилиши
Ва сўнгра у билан юз берган воқеалар
Бандаларчун бу китоб эскидур энди
Ва ҳеч ким уни ўқий олмайди¹

Мазкур достон 1760 йил машҳур француз олими Анкетиль Дю Перрон томонидан аввал лотин тили, кейин эса француз тилига таржима қилинган. Асарни инглиз тилига Иствих таржима қилган. Кейинчалик асарнинг Ф.А.Розенберг томонидан қилинган французча таржимаси ҳам эълон қилингандир.

Зардушт ибн Баҳром ибн Пажду достонда келтирилган маълумотларни қандай манбаларга асосланиб баён этганлиги ҳақида маълумот йўқ эди. Лекин тадқиқотчилар достонни ёзишда муаллифнинг икки муҳим манба- “Авесто”нинг йўқолиб кетган Читрадат (ўн иккинчи) ва Спент (ўн учинчи) нусхаларидан фойдаланганлигини эътироф этадилар.

Лекин “Авесто” таржимони Дж. Дармстетер Зардушт биринчи инсон Гайомард ҳақидаги афсонавий ривоятнинг афсонавий қаҳрамони бўлиб, халқ фантазиясининг “меваси”дир, дейди. Афсонада ҳикоя қилинишича, у жаҳолат рамзи саналган “илон” билан курашиб ҳалок бўлади. Ундан уч ўғил қолиб, улар уч табақа – қоҳинлар, ҳарбийлар ҳамда деҳқонлар авлодига асос солганлар.

Мавжуд манбалар, шунигдек, сўнгги йилларда эълон қилинган маълумотларга кўра зардуштийлик Шарқ халқлари сиғинган қадимги динлардан бири саналади. Мазкур диннинг асосчиси Зардушт (Сарик тўн эгаси деган маънони англатади) бўлиб, дин ҳам унинг номи билан аталган.

Зардушт тахминан милoddан аввалги 570 йилда туғилган бўлиб, 77 ёшида, ибодат қилаётган пайтида душман қоҳинларидан бири томонидан ўлдирилган.

Зардушт ўз даврида икки худолик ғоясини кўтариб чиқади. Аста-секин у пайғамбар даражасига кўтарилади ва ўзини Ахура-Мазда, яъни, Олий Тангри элчиси дея эълон қилади. Зардушт дунёни яхшилик ва ёмонлик дунёси тарзида иккига бўлади. Бу икки дунё ўртасида бир-бирига карама-қарши ғоялар устувор бўлиб, улар ўртасида доимо кураш кетади.

Зардушт томонидан асосланган дин унинг ҳаётлигидаёқ кўплаб ўлкаларга ёйилади. Бироқ Зардушт вафот этганидан сўнг зардуштийлик динининг ғоялари янада кенг ёйила бошлайди.

“Авесто” асари эрамиздан аввалги ЙИ асрнинг охири ва ИЙ асрнинг бошларида яратилган бўлиб, у узоқ даврлар маҳсули саналади, даврлар ўтиши билан қайта-қайта ишланади. Асарнинг тўлиқ китоб ҳолида шаклланиши эрамиздан аввалги биринчи асрга тўғри келиши барча манбаларда алоҳида қайд этилади.

¹ Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. Изб. труды. – М. Изд-во Восточной литературы, 1960, - с. 33.

ғарб, рус ва ўзбек олимлари мазкур асар мазмунини ҳар томонлама таҳлил этишга ҳаракат қилишган. Зеро, “Авесто” асарида инсон шахсининг камолотга эришишига оид маърифий фикрлар маълум бир тизимда ифода этилгандир. Мазкур асар ғоялари орқали қадимги даврларда мамлакатимиз ҳудудида яшаган халқларнинг табиий, илмий, маърифий ҳамда ижтимоий қарашлари борасида муҳим маълумотларга эга бўламиз. «Авесто» диний характерга эга бўлиш билан бирга ўзида фалсафий, сиёсий, филологик, таълимий ва тарбиявий масалаларни ҳам қамраб олган асардир.

Абу Райҳон Беруний ўзининг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида зардуштийлик дини қадимги Хуросон, Форс, Ироқ ва Балхдан тортиб Сурия ерларигача тарқалганлигини айтади.

Озарбайжон олими М. Рафилий эса “Мухтасар Озарбайжон адабиёти тарихи” китобида (1-жилд, Баку, 1943, 2-3-бетлар) “Авесто”ни фақат Озарбайжон адабиётининг маънавий мероси деб эътироф этади.

Тархичи олим В.М.Авдиевнинг фикрига кўра, “Авесто” номли қадимги диний тўпламнинг дастлабки қисмлари айнан Ўрта Осиё ҳудудида вужудга келган, дейиш учун барча асослар етарли. Зеро, асарда келтирилган айрим ривоятлар бу ҳақида далолат беради. Ривоятларда айтилишича, зардуштийлик динининг биринчи “Муқаддас олови” Хоразмда ёқилган. “Авесто” асарида тасвирланган “Айриана Вайжо” мамлакати Хоразм бўлган бўлиши мумкин. Бу мамлакатда Ахура-Мазда Зардуштга кўриниш берган. “Айриана Вайжо” деган афсонавий мамлакатнинг “Авесто” асарида сақланиб қолган тасвири Хоразмнинг географик шароитларига тўла мувофиқ келади. С.П. Толстов ҳам “Авесто”нинг энг қадимги замонга оид қисми Марказий Осиё (Хоразм)да эрамиздан аввалги биринчи минг йилликнинг биринчи ярмида ёзилган деб қайд этади. “Авесто”да худолар ва қаҳрамонлар тўғрисидаги халқ эпик афсоналарига оид жуда кўп қимматли маълумотлар жамланган. Асарда тасвирланган худо ва қаҳрамонлар Ўрта Осиё мамлакатлари ва уларга кўшни бўлган Эрон ва Афғонистон ўлкаларида иш кўрадилар. “Авесто”да келтирилган мадҳияларда шундай бир ўлка тасвирланадики, унда: “Бир талай кўшинга қудратли йўлбошчилар бош бўлган, кенг ўтлоқлари ва сувлари кўп бўлган, баланд тоғлари чорвачилик учун зарур ҳамма нарсани етиштиради, унда чуқур-чуқур ва серсув кўллар, кемалар юриб турадиган кенг дарёлар Искат ва Поурта, Моур (Марв), Харова (Хирот), Гоу Сўғд ва Хвойрезм (Хоразм) томонига пишқириб оқадилар (Яшт X, 14)”. Бунда зикр этилган жойларнинг таърифи ва номлари бошқа қатор жиҳатлари билан бирга қадимги Зардушт динининг худди шу ерда, Амударё ҳавзасида вужудга келганига шубҳа қолдирмайди.

Зардушт эрамиздан аввалги VI асрда яшаган. Хоразмда яшаган чорвадорлар оиласи Спитама уруғидан бўлган. Отаси Паурушасп, онаси Дугдова от ва туя боқиш билан шуғулланганлар. Зардушт кўп худоликка сифиниш ҳамда кўплаб қурбонликлар қилиниши натижасида моллар кирилиб кетаётганлиги, шунингдек, турли қабилалар ўртасида низолар келиб чиқаётганлигини кўриб, унинг олдини олиш чораларини излайди ва

ана шу мақсадда ўз таълимотини тарғиб қила бошлайди. Лекин қабила бошлиқларига унинг таълимоти ва унда илгари сурилган ғоялар ёқмайди. Зардушт худодан келган ваҳий орқали кўпхудоликка қарши якка худоликни тарғиб қила бошлайди, кучли ҳокимият ўрнатиб, ер юзида тинчликни барқарор этиш учун курашади, яхшилик ва эзгулик худоси Ахура Маздани ҳимоя қилади.

Зардуштнинг янги таълимотини қабила аъзолари орасида тарғиб қилишини истамаган қабила бошлиқлари уни таъқиб этадилар. Ана шу таъқиб туфайли у Рай (Эрон)га қочади ва ўз динининг ўша ерда тўлақонли шакллантиришга муваффақ бўлади. “Авесто”ни шоҳ Виштасп (Гуштасп)га тақдим этади. Шоҳ Виштасп унинг ҳомийсига айланади. Виштаспнинг фармониға биноан оташхона - ибодатхоналар курдирилади, зардуштийлик динининг ғоялари кенг ёйила бошлайди.

Зардушт шоҳ Гуштасп вазирининг қизи Ҳавовига уйлангани, ундан уч ўғил - Иставатра, Урвататнара, Хварачитра ва уч қиз – Френи, Трити, Поуричисталарни кўрганлигини қайд этади.¹

Виштаспнинг фармониға кўра 1200 бобдан иборат “Авесто”ни олтин тахтға ёздирлиб, шоҳ оташкадасига топширилади.

“Авесто”нинг китоб ҳолидаги матни эрамиздан олдин ўн икки минг ошланган мол терисига олтин ҳарфлар билан битилган. Бу нусха Искандар Македонский истилосига қадар Истаҳр шаҳрида сақланган. Искандар Истаҳрни босиб олгач, “Авесто” китобида баён этилган тиббиёт, нужум, илми ҳикмат соҳаларига оид ғояларни юнон тилиға таржима қилиниб, қолган фикрлар битилган саҳифалар ёқиб юборилади.

Зардуштнинг мазкур китоби бизға қадар икки нусхада етиб келган.

Мазкур нусхаларнинг биринчиси - дуолар тўпламидан иборат бўлиб, “Вендидат-седе”, яъни, “Пок Вендидат” деб аталади. Ушбу китобға “Ясна” ва “Висперед”лар киритилган.

Иккинчи китобда ҳам биринчиси китобдаги каби “Вендидат”, “Ясна” ва “Висперед”лар ўрин олиб, унда шарҳлар ҳам берилади. Изоҳли таржима “Занд” (шарҳ маъносида) деб аталади. Шунинг учун ҳам асарнинг шарҳли нусхаси “Авесто ва Занд” ёки “Занд Авесто” деб номланган.

Иккинчи вариантға биноан “Авесто” асари қуйидаги қисмлардан ташкил топган:

1. “Вендидат”. Мазкур қисм 22 бобдан иборат бўлиб, асосан, Ахура Мазда билан Зардуштнинг ўртасида кечган савол-жавоби шаклида ёзилган. У ёмон руҳларни, девларни енгилш воқеалари, гуноҳлардан пок бўлиш қоидалари ҳамда мифологик унсурларни ўз ичига олади. Характерли жиқати сўз юритилаётган қисмда девларға қарши яратилган қонун матни, яъни, қонуннома мазмуни ёритилган. қонунномада айтилишича, ёмонлик тимсоли бўлган девларға нисбатан нафрат билан қараш даркор.

Ахура Мазда юртда яхшилик, хайрли ишларни юзаға келтирса, Анҳра Ману (Ахриман) ўз юртида ёмонликни қарор топтиради.

¹ Щамидов Ш. “Шоцнома”нинг шушрати. - Т.: Ўзбекистон, 1991. 87-88- бетлар.

2. “Висперед”. У 24 бобдан иборат бўлиб, ибодат кўшиқларини ўз ичига олади.

3. “Ясна”. Ясналар 72 бобдан иборат. Диний ибодатларни ўтказиш чоғида, шунингдек, қурбонлик чиқариш маросимида айтиладиган кўшиқлар, худоларга бағишланган мадҳиялар ва бошқалар ясналарни ташкил этган. Ушбу қисмнинг 17 боби Готлар деб юритилади. Готлар “Авесто”нинг энг қадимги қисмлари саналади.

4. Яштлар. Яштлар зардуштийлик динининг худолари ва маъбудалари шарафига айтилган 22 кўшиқ (гимн)ларни ўз ичига олади.

5. Кичик Авесто (Хурда Авесто, Хвартак-апастак). куёш, Ой, Ардвисура, Митра, олов ва бошқа худо ҳамда маъбудалар шарафига бағишланган кичик ибодат (гимн) матнларидан иборат.

Зардуштийлик динининг ғоялари хусусида сўз борганда, уларнинг тўғрилиқ билан яшаш ва ахлоқий унсурларга асосланганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Инсон ва унинг жамиятда тутган ўрнига нисбатан муносабат масаласи “гот”лар мазмунида ўз ифодасини топган.

“Авесто” тарбиявий манба сифатида катта аҳамиятга эга. Юқорида айтиб ўтилганидек, Зардушт қадимги қабилалар аъзоларининг диний эътиқодларига айланган қарашлар мазмунини ислоҳ қилган. Зардушт таълимотининг илғор ғоялари шундан иборатки, Ахура Мазда (қодир илоҳ) дунёда мавжуд бўлган адолат ва яхшиликнинг ижодкори саналади. Анхра Мани (Ёвуз рух) барча ёмонликларни юзага келтиради. “Авесто”нинг мазмуни борасида унинг бизгача етиб келган парчаларда илгари сурилган қарашлар моҳиятига асосланиб қуйидаги хулосага келиш мумкин:

“Вендидат”нинг дастлабки уч бобида халқ ҳаётида ернинг қай даражада аҳамиятга эга эканлиги куйланади. Чунончи, биринчи бобда ёвузлик ва адоват ҳукмрон бўлган ўлкалар таснифланар экан, Ахура Мазда Тинчлик ва Адолат ўлкасининг асосчиси, Анхра Манью эса жаҳолат уруғини сочувчи сифатида талқин этилади. Асарда ана шундай ўлкалардан 16 таси қайд этиб ўтилади.

“Авесто”да тасвирланган адолат ўлкасининг кейинги даврлардаги номлари: 1. Арйана Веджа - Хоразм ёки Аракс дарёси қирғоғи ёки Аму ва Сирдарё дельтасидаги ўлка. 2. Гава-Сўғдиёна. 3. Моуру (Маргав)-Маршана (Марв, ҳозирги Мари шаҳри жойлашган ҳудуд). 4. Бахди-Бақтрия (Балх). 5. Нисайя - Ниса, Парфия пойтахти. 6. Харой-Исфакондаги бир жой. 7. Хнента-Гурканиа. 8. Харахвайти-Гарут (Арахозия билан боғлиқ). 9. Хэтумант - Гильменда ҳавзасидаги вилоят. 10. Рага-мидиядаги бир шаҳар. Рай Техронга яқин. 11. Чахра-Хуросондаги бир жой. 12. Варна - Жанубий Каспий бўйи вилояти. 13. Хапта Хиндав - Инда, Панжоб ҳавзаларида жойлашган ҳудуди. 14. Рангха ирмоқлари-мифологик ўлка¹.

¹ Маковельский А.О. Авесто. – Баку, Изд-во АН Азерб, 1960. с. 48-56.

Кейинги бобларда Йима ҳақидаги афсона келтирилади. Афсонада ерни уч баробар кўпайтириш, шунингдек, ўсимлик, ҳайвон ва одамларни ҳимоя қилиш мақсадида чегара белгиланганлиги ҳикоя қилинади. Ушбу афсонада, шунингдек, қадимги Ҳинд-Эрон қабилаларининг Ернинг сувдан пайдо бўлганлиги борасидаги дастлабки тасаввурлари ҳам ўз ифодасини топган. 3-19-бобларда эса гуноҳ ва унинг жазоси, покликнинг моҳияти таърифланади, олов, сув, ер, чорва, дарахт ҳамда ўсимликлар улуғланади, коҳин, ҳарбий, деҳқон ва чорвадорлар шарафланади. Ҳайвонларга зулм ўтказиш энг катта гуноҳ сифатида қораланади. Мазкур бўлимда шахсий гигиенага амал қилишга оид қоидалар - тирноқ ва сочларни парваришlash масалалари юзасидан фикр билдирилади.

ХИХ-бобда одамларнинг Ахура Маздага бўлган эътиқодлари даражасини ифодалаш мақсадида улар боқий дунёда қил кўприкдан ўтадилар, кўприкнинг ўртаси қилич каби ўткир бўлади, дейилади. Кимки Ахура Маздани тан олмаса, унга ишонмаса, у “қил кўприк”дан ўтолмай, жаҳаннамга тушади. Диндор ва доимий равишда ибодат қилувчилар эса жаннатга тушадилар. Ахура Мазда яратилган вақтдан бошлаб орадан ўн минг йил ўтгач, Ахриманнинг кучи тугаб, Адолат ўлкаси қарор топади. Шунда барча майитлар (қазо қилган кишиларнинг таналари) бир жойга тўпланади, уларга жон ато этилиб, яхши кишилар бир томонга, ёмон кишилар иккинчи томонга ажратилади. Шу тариқа яхшилар жаннатга, ёмонлар эса дўзахга тушади. Яхши одамлар уч кун давомида оташ ирмоғини кечиб ўтгач, гуноҳлардан покланиб, Ахура Мазда юрти - Адолат ўлкасига кирадилар. Бу ўлкада инсон ўзининг ахлоқи ва яхши амаллари, хатти-ҳаракатлари билан яхшилик тарафдори эканлигини исботлаши керак. Инсон ўз ҳаёт йўлини танлар экан, ўз зиммасига олган мажбуриятни бажаришга жавобгар саналади. “Тот”ларда Ахура Мазданинг ердаги ёрдамчиси ҳисобланган чорвадорларнинг дунёқарашлари ифодаланган. Яхши кишилар юксак ахлоқий хислатларга эга бўлсалар, ёвуз кишилар ёмон хислатларнинг эгасидир. Зардуштийликда яхшилик ва ёмонлик тушунчалари орқали ер юзида мавжуд бўлган яхшилик ва ёмонлик дунёсининг моҳияти очиб берилади.

Тақводор чорвадор одил ва оқил бўлиб, атрофдагиларнинг ҳурматларига сазовор бўлса, катта поданинг эгасига айланади. Чорвадорларнинг назарларида кўчманчилар уларнинг душманларидир. Чунки улар одамларни талайди, молини ҳайдаб кетади. Асарда кўчманчилар ахлоқсиз махлуқларга қиёсланадилар. Улар азоб-уқубатларга лойиқ, зеро серҳосил яйловларни яксон этадилар, яхшилик ҳомийларига хужум қиладилар. Билдирилаётган фикрлардан англашинуладики, зардуштийлик динининг ғояларига кўра шахснинг ахлоқий хислатларга эга бўлиши Адолат ўлкасини қарор топтиришда таянч омил бўлиб хизмат қилади. Зардуштнинг асосий йўриқларидан бири ҳам Ахура Мазданинг кўмакчиси саналган инсон саховатли бўлиши керак, деган ақидадир. Гарчи, зардуштийликда диний расм-русумларга риоя этиш, Зардуштнинг томонидан илгари сурилган барча ахлоқий йўл-йўриқларни бажариш ҳар

бир кишининг муқаддас бурчи эканлиги эътироф этилиши билан бирга дунёвий ишлар ва уларнинг моҳияти ҳам очиб берилади.

Зардушт Ахура Маздадан дунёда шодлик ва бахт макони, энг сеvimли жой қаерда эканини сўраганда, у шундай жавоб беради: у шундай жойки, кишилар у ерда уй-жой курадилар, оташкада (ибодатхона)лар барпо этадилар, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб, болачақали бўладилар; мен ҳар иккала қўли билан меҳнат қилувчи кишини қўллайман, унинг ишига барор, ҳосилига барака бағишлайман, дейди. Бунда меҳнат, деҳқончилик ёвуз кучларга қарши кураш, яхшилик манбаи, таянчи деб кўрсатилади.

Зеро, зардуштийликда ахлоқийликнинг асоси, саҳоватлилик белгиси - меҳнат деб кўрсатилса, ишёқмаслик барча нуқсонларни келтириб чиқарувчи сабаб эканлигига урғу берилади. Айниқса, деҳқончилик соҳасида қилинаётган меҳнат яхшиликни юзага чиқарувчи асосий омил дея таъкидланади. Деҳқончилик билан шуғулланиш, мўл-кўл ҳосил етиштиришга қаратилган ҳаракат Ахура Мазда қонунига бўйсуниб саналган. Дон эккан киши тақводорлик уруғини экиши, Маздага ихлосмандлик эътиқодини илгари суриши, имонни озиқлантириб туриши ўн минг марта ибодат қилиш билан баробар, юзлаб қурбонлик қилишга тенг дейилади. “Ғалла ердан униб чиққанда, девлар ларзага келади, ғалла ўриб олинаётганда девлар нола-фарёд чекади, ғалла янчиб, ун қилинаётганда улар қоча бошлайди, ҳамир қилинганда эса девлар маҳв бўлади. ғалланинг мўл-кўл бўлиши девларнинг лабига қизитилган темир босилгандек уларни тум-тарақай қилади”.

Ушбу мисолларда “Авесто”да инсон меҳнати туфайли барча ёмон ҳислат, ёмонлик ҳамда ёвузликлардан қутилиши мумкин, деган ғоя илгари сурилади.

Самовий дунёда ҳам учлик ҳукмронлик қилади: Ахура Мазда – Олий тангри, яъни “қодир илоҳ” - ўт, аланга руҳига, Аша (Арта) – Вазишта – “Энг яхши тартибот” (қоҳинлик ва катта қоҳиннинг самовий образи)га, чорва руҳи - Воху Мана, яъни, “Саҳоватли фикр” (ўтроқ чорвадорлар ва уларнинг бошлиқлари жамоасининг самовий образи)га таянади. Ана шу учлик фикр, сўз ва иш бирлигидан иборат ахлоқий учликни ҳам ўзаро бўлишиб олишган.¹

Ўша даврда жамиятда бош ҳоким (лашкар бошлиғи) катта қоҳин (қоҳинлар ижтимоий гуруҳининг бошлиғи) ёки уруғлар оқсоқолларига, ўтроқ чорвадор ва деҳқонларнинг жамоалари ҳамда хонадонларига таянган. “Авесто” асарининг ҳажман энг катта қисми - “Ясна”ларда инсон камолотини белгиловчи ахлоқ-одоб мезони учлик - Ҳумата (манбаларда Гумата, Хумата) – яхши фикр, Ҳукта (манбаларда Гукта, Ҳускта) – яхши сўз ва Ҳварша (манбаларда Гварша, Ҳварша) – яхши ишлар бирлигида ифодаланади. “Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон-шавкат бахш

¹ Брагинский И.С. Из истории таджикско-персидской литературы. Изб. работы. —М.: Наука, 1972. с. 51-51, 115.

этаман. Мен яхшиликдан иборат Мазда қонунига шон-шавкат бахш этаман” (“Ясна”, 14-боб), дейилади асарда.

“Авесто”да инсон фикри, сўзлари ва ишларига икки қарама-қарши куч: Воху Мана (Эзгу фикр) ва Ако Мана (Ёвуз фикр) таъсир кўрсатади, дейди. Барча фикр, сўз ва ишлар асосида аслида эзгулик ва ёвузлик ётади (“Ясна”, 30-боб). Аста-секин ахлоқий тушунчалар шахсий мазмун касб эта бошлайди. Масалан, “яхши сўзлар” деганда аҳдида туриш ва берилган ваъдани бажариш кабилар назарда тутилса, “яхши амаллар” деганда эса савдо-сотик ишларида ҳалол бўлиш, қарзни вақтида тўлаш, ўғрилиқ ва талончилик қилмаслик, ўзгаларнинг молига кўз олайтирмаслик, бузуқликлардан ўзини тийиш, атрофдагиларга зиён етказадиган ҳар қандай ҳаракатни содир этмаслик ва ҳоказолар тушунилган.

Эзгу кучларга ёвуз кучлар қарши бўлган. Ёвуз руҳларга Друджо (ёлғончилик руҳи) бошчилик қилган. Унга Ёвуз фикр (Ако Мана), Талончилик руҳи (Эшма) ёрдам берган. Ёвуз, ёмон фикр - Ако Мана, ёмон сўз – Друджо ҳамда ёвуз амал, ёмон иш – Эшма образлари тимсоли ёрдамида ифода этилган.

Зардушт ёвузлик кучларига кўмаклашган кишиларга нисбатан аёвсиз муносабатда, шунингдек, чорвачилик ривожига ҳалал берувчи ёлғончилик ихлосмандларига қарши курашда эса шафқатсиз бўлади. “Кимки менга содиқ бўлса, энг яхши нарсага мушарраф бўлади, кимки содиқ бўлмаса, унга энг ёмон нарса насиб этади... Кимки мени – Зардуштни қувватласа бунинг эвазига истаган барча нарсалари билан биргаликда бир жуфт соғин сигир ҳам олади” (“Ясна”, 46-боб), дейилади асарда.

“Яхши фикр” иборасининг мазмуни ўзида илоҳий қонун руҳидаги ғояларга эга бўлиш, яқин кишисига нисбатан меҳрибонлик кўрсатиш, муҳтожларга кўмаклашиш, ёвузликка қарши курашга доимо тайёр туриш, кишиларнинг бахт-саодати йўлида ҳаракат қилиш, аҳиллик, қабиладошлар билан бирга дўстлик ва тотувликда яшашга интилиш руҳидаги ният ва фикрлар мусаффолигини акс эттиради. Инсон фикран ҳам бошқаларга ҳасад қилмаслиги лозим. Яхши ниятли киши дарғазаб бўлмайди, жаҳолатларга берилмайди. Зеро, бундай руҳий ҳолатда инсон яхшилик ҳақида ўйламайди, бурч ва адолат ҳақида унутади ва ножўя ҳаракатлар қилади.

“Авесто”даги учликнинг ҳақиқий манбаларига ёндашиладиган бўлса, улар қадимги замон кишиларнинг ахлоқий тасаввурларига батамом мувофиқ бўлиб тушади. Фикр, сўз ва ишнинг бирлиги ибтидоий инсоннинг ҳам ажралмас хислати эди. Унинг онг, ахлоқ ва бошқалар хусусидаги тасаввурлари ўзи мансуб бўлган жамоа билан узвий боғланган. Жамоанинг фикри унинг ҳам фикри, жамоанинг сўзлари унинг ҳам сўзлари, жамоанинг ишлари унинг ҳам ишлари бўлган. Ижтимоий ва шахсий манфаатларнинг уйғунлиги – уруғчилик жамиятининг муҳим белгисидир. Жамоанинг ҳар қандай топширигини бажариш унинг аъзолари учун муқаддас қонун эди”.

“Яшт”ларда ифода этилган ҳар бир яшт муайян худо (Ахура Мазда, Меҳр Яшт, Ардвасур Яшт, Митра ва бошқалар)га бағишланади. “Яшт”лар доирасида қўлланган гимнларда Ахура Маздага бағишланган қасида алоҳида диққатга сазовор. Масалан, биринчи, “Яшт” - “Хурмузд Яшт”да Ахура Мазда тилидан зардуштийлик ғояси ифодаланади.

Зардуштийлик илоҳининг етмиш икки номи борлиги маълум. Юқорида таъкидланганидек, Зардушт бутун ҳаёти давомида эзгу фикр, эзгу калом, эзгу амалдан иборат учлик ғоясини илгари суради ва ушбу ғояга аввало унинг ўзи амал қилади. Инсон ўлимидан сўнг марҳумнинг фаолияти устидан ўтказилган ҳисоб-китоб вақтида Ҳақиқат илоҳи у томонидан содир этилган эзгу ва ёвуз амалларни махсус тарозида ўлчайди.

Тарозининг бир палласига эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амал — хайрли ишлар, бошқа палласига эса ёвузлик ва ёмонликка асосланган хатти-ҳаракатлар қўйилади. Эзгу амаллар салмоғи оғирлик қилса, марҳум руҳи юқорига учadi ва жаннатга тушади, ёвуз ва ёмон ҳаракатлар қўйилган палла оғирлик қилса, чоҳга тушади.

Ахура Мазда — Олий тангри элчиси сифатида “Хурмузд Яшт”да шундай таърифланади:

Менинг номим - сўровчидир,
Вафодор Зардушт.
Иккиламчи исмим - матлуб,
Учинчиси қудрат,
Тўртинчиси ҳақиқатдир.
Бешинчиси — барча эзгулик,
Мазда билан бошлангувчи бор ҳақиқатлар.
Олтинчиси — ақл эрур,
Еттинчи - мен ақлидурман,
Саккизинчи — таълимотчиман мен,
Тўққизинчи — мен муаллимман,
ўнинчи - мен авлиёдурман,
ўн биринчи - муқаддасман мен,
ўн иккинчи — мен Ахураман,
ўн учинчи — қудратлидурман,
ўн тўртинчи — ёвуз эмасман.
ўн бешинчи — мен толибдурман,
ўн олтинчи - ҳисобчиси барча нарсанинг.
Ҳар нарсани кўргувчиман — ўн еттинчиси,
Асрагувчи ҳам ўзимман — ўн саккизинчи,
Яратгувчи менинг ўзим - ўн тўққизинчи,
Йигирманчи — мен Маздаман (27; 8-11-бетлар).

“Авесто” таълимотида жисмоний ва маънавий дунё уч ҳаётӣ даврга бўлинади.

Биринчи давр энг қадимги давр саналиб, у илк ҳаётни билдиради. Бунда ҳам жисмоний, ҳам маънавий дунёда яхшилик тантана қилади. Дунёда ёруғлик ва инсоний саодат ҳукмрон бўлган. Ягона жиноятчи -

хоким Йима Вивахвант бўлиб, у кишиларни батамом рози қилмоқ учун уларга мол гўшти едиради.

Иккинчи давр ҳозирги давр бўлиб, бу даврда яхшилик руҳлари билан ёмонлик руҳлари ўртасида кураш давом этади.

Учинчи давр - бўлғуси ҳаёт. Бу даврда ақл-идрок ва адолат тантанаси ўрнатилади. Бўлғуси яхши ҳаётни Арту ўрнатиб, деҳқонлар бадавлат, ҳокимият эса мустаҳкам бўлади, дейилади. “Яхшилик таълимни ва садоқатни амалга ошириб яхши ҳокимлар ҳукм юритаверсинлар. Одамларга ва уларнинг авлодларига бахт-саодат келтирадиган таълимни амалга оширсинлар”.

Заруштийлик таълимотида 15 ёш балоғат ёши саналган. Ўсмир балоғат ёшига етганда унга Зардушт қонунлари – фалсафа, ахлоқ-одоб қоидалари ва ахлоқий йўриқлар мазмуни ўргатилган. Ўсмирларнинг художўй меҳнаткаш, адолатли бўлиб вояга етишлари, ўй-ният, сўз ва ишида ҳалолликка таянишларига алоҳида эътибор берилган. Болаларга уларнинг ёшлигидаёқ кўчат ўтказиш, дарахтларни парвариш қилиш, уй-рўзғор буюмларини ясаш, ерга ишлов бериш ҳамда чорва молларини боқиш борасидаги билимлар берилиб, амалий кўникмаларнинг ҳосил бўлишига алоҳида эътибор қаратилган.

Зардуштийлик таълимотининг ахлоқий йўриқларига биноан инсон томонидан ўз бурчини ҳис этишнинг энг биринчи белгиси маънавий поклик саналган.

Аёлларга ғамхўрлик кўрсатиш ижтимоий зарурат ҳисобланган. Айниқса, ҳомиладор аёлларга мурувват кўрсатиш асосий инсоний бурч ҳисобланган. Диний ғояларга кўра тупроқ, сув, ҳаво ҳамда қуёш муқаддас саналади, одамлар уларни эъзозлаш, қуёшга сажда қилишга даъват этилади. Зардушт таълимотида шахсий ва турмуш гигиенасига қатъий амал қилиш кишилар ўртасида турли хил касалликлар келиб чиқишининг олдини оловчи тадбир эканлиги алоҳида уқтирилади. Шу ўринда қуйидаги қоидаларга амал қилиш мақсадга мувофиқлигига урғу берилади: қабристонларнинг шаҳар ёки қишлоқдан ташқарида бўлишига алоҳида эътибор бериш, ҳайвонларнинг қабрларни оёқ ости қилмасликлари учун қабристонларнинг атрофини ўраб қўйиш, майит (ўлик)ни ювиш вақтида озодаликка риоя қилиш, мурда теккан либос ёки мурда қўйилган жойни сув ёрдамида ювиб ташлаш, турли жонзотларнинг ўлиги (инсон мурдаси) тушган сув ҳавзаларини бир неча бор қатрон қилиш (ҳавзани ёмғир ёки дарё сувига бир неча бор тўлдириб, сувни ҳавзадан чиқариб ташлаш), бадан ва сочнинг тоза бўлишига аҳамият бериш, тирноқларни вақти-вақти билан олиб туриш, кунига беш марта ювиниш ва ҳоказолар.

Зардушт ғояларининг амалий аҳамияти шундаки, уларда турли касалликларнинг олдини олиш ҳамда атроф-муҳит мусаффолигини таъминловчи усуллар тўғрисида ҳам маълумотлар берилади. Бу борадаги усуллар қуйидаги уч гуруҳдан иборатдир: 1) ахлатларни беркитиш, ифлосланган жойларни тупроқ, тош ёки кул билан кўмиб ташлаш; 2) олов ёрдамида, иссиқ ёки совуқ ҳаво воситасида микробларни йўқ қилиш; 3)

кимёвий усул (кул, сирка, шароб, турли гиёҳлар - сандал ва исирик тутатиш, алоэ, пиёз, саримсоқ, қизил қалампир ва ҳоказоларни истеъмол қилиш) орқали микробларни йўқотиш, орқали юқумли касаликларга барҳам берилган. Таълимот мазмунига кўра касаллик тарқатувчи айрим ҳашоратларнинг ўлдирилиши эвазига сувни сақлаш қоидаларини бузган ёки итни ўлдирган кишиларнинг гуноҳи кечирилган. Бу ўринда алоҳида меъёр белгиланган, яъни, юқорида қайд этилган гуноҳни содир этган киши 1000 та эчкиэмар, 1000 та сув қўнғизи, ёки касаллик тарқатувчи пашшани ўлдириши ёки 10.000 та руҳиятни тетиклаштирувчи ўсимлик барги, барсум бериши лозим бўлган. Бизга яхши маълумки, микроб ва юқумли касалликлар сув, ҳаво ва тупроқ воситасида тез тарқалади ва кенг ҳудудга ёйилади, шу боис “Авесто” ғояларига кўра уларни асраш, улардан фойдаланишга нисбатан оқилона муносабатни қарор топтириш ўта муҳим саналган. Уларни асраш қоидаларини бузган кишилар 400 қамчи уриш билан жазоланганлар.

Зардуштийлик таълимотида овқатланиш қоидалари хусусида батафсил сўз юритилиб, уларга қатъий риоя этиш лозимлиги алоҳида таъкидланади. Зеро, инсоннинг саломат бўлиши, ўз бурчларини тўлақонли адо эта олиш имкониятига эгаллиги унинг овқатланиш қоидаларига нечоғли амал қилганлигига боғлиқ бўлади.

Дарҳақиқат, инсон овқатланмаса фуқаролик, хизмат ва ахлоқий бурчни ҳам бажара олмайди. Инсоннинг маънавий ҳаёти унинг моддий турмуш тарзи билан алоқадор эканлиги асарда алоҳида қайд этилган, Хусусан, “Ясна”ларда “Еб-ичмайдиган инсоннинг тоат-ибодат қилишга қуввати етмайди”, - дейилади.

Зардуштийликда кишини ҳолдан тойдиради деган фикрга кўра рўза тутиш ман этилган. Инсон ҳолдан тойса, ўз зиммасига юкланган вазифани бажара олмайди, яъни, Ахура Маздага ёрдам бера олмайди, бу эса ёвуз кучларнинг эзгулик кучлари устидан ғалаба қилишига шароит яратиб беради, дейилади. Оч қолиш ва яхши овқатланмасликнинг инсон ҳулқининг шаклланишга ҳам таъсир этиши қуйидагича таъкидланади: “Озиқ-овқат яхшиланиши билан халқнинг ахлоқ-одоби ҳам кучаяди. Нон мўл-кўл бўлса, ахлоқий сўзлар, илоҳий фикрлар яхшироқ идрок қилинади”. Зардуштийликда май истеъмол қилиш таъқиқланмаган. Майни меъёрида истеъмол қилиш киши организмни мустаҳкамлайди, яъни, овқат яхши ҳазм бўлади, қон яхши юришади, киши яхши ухлайди, бу ҳолатлар эса унинг унумли равишда ақлий меҳнат қилишига ёрдам беради, кишилар ўртасида дўстона муносабатларнинг қарор топишига кўмаклашади, ахлоқи ёмон кишилар билан ахлоқи яхши кишиларни бир-биридан ажратиб олишига ёрдам бериши қайд этиб ўтилади.

Зардуштийликда дунёвий ноз-неъматлардан воз кечиш талаб этилмайди, балки ноз-неъматларни меъёрида истеъмол қилиш, уларнинг мазасидан лаззат олиш, инсон ҳаётининг “яхши кун кўриш учун зарур нарсалар мўл-кўлчилигида” хушчақчақлик ва бахтиёрлик билан ўтказиши лозимлиги тўғрисидаги фикрлар илгари сурилади.

“Ард Яшт”нинг 17-боби бахт муаммосига бағишланиб, унда моддий фаровонликка эришиш биринчи ўринга қўйилади. Ахлоқан мукамал бўлган инсоннинг бахт-саодатга эришиши муқаррар эканлиги таъкидланади. Инсоннинг бахт-саодатга эга эканлигини кўрсатувчи омиллар сифатида қуйидаги ҳолатлар келтирилади: унинг соғ-саломатлиги, узоқ умр кўрганлиги, сеvimли хотини ва болаларининг борлиги, шунингдек, озиқ-овқатининг мўл-кўллиги. Уларнинг уй-жойлари шинам, чорваси мўл, узоқ-узоқ вақтларгача мўл-кўлчиликда яшайдилар.

Бироқ бахт-саодатга эришиш учун меҳнат қилиш лозим. Шу боис, бахтга эришишнинг ягона ва ишончли йўли меҳнат қилиш эканлигига алоҳида эътибор қаратилади: “Чорвадорлар тўқ бўлсин учун чорвани муттасил парвариш қилмоқ лозим”.

Зардуштийлик таълимотига кўра оила муқаддас ҳисобланган. Оила қуриш ижтимоий аҳамиятга эга бўлган. Эркак киши зурриёт қолдириш лаёқатига эга бўлган ҳолда оила қурмаса, унга муайян жазо берилган. У қопга солиб калтакланган, пешонасига тамға босилган ёки белига занжир боғлаб юришга мажбур этилган. Кўп болали оилаларнинг давлат томонидан маблағ билан таъминлаши йўлга қўйилган. Эгизак ёки бир йўла учта фарзанд кўрган аёлларнинг махсус равишда тақдирланишлари эътироф этилган. Зардушт ғояларига кўра наслнинг соғлом бўлиши, қавм қонини тоза сақлаш, турли ирсий касалликлар келиб чиқишининг олдини олиш мақсадида яқин қариндошларнинг ўзаро оила қуриши ман этилган.

“Авесто”да инсон омили, унинг саломатлигини таъминлаш масаласи алоҳида баён этилган. Бугунги кунда халқ табобатида кўлланилиб келаётган ва кишилар саломатлиги сақлашда муҳим аҳамият касб этган айрим усуллар хусусида маълумотлар берилади. Билдирилган фикрлар мазмунига кўра мавжуд касалликларни даволашда доривор ўсимлик (гиёҳ)лар ёрдамида тайёрланган воситалардан самарали фойдаланилгани маълум бўлади. Ана шундай доривор воситалар сирасида кунжут, кўкнори, зира, пиёз, савсан, турп, хурмо, сабзи, беҳи, асал, зайтун мойи, шакар, шира ҳамда седананинг номи қайд этилади. Айрим касалликларни бартараф этишда доривор ўсимликларнинг илдизи, пояси, барги, гули, меваси ва уруғларидан тайёрланган қайнатмаларнинг фойдаси катта эканлиги таъкидланади. Касалликлар ривожланиш даври, ҳолати ва турига кўра режим асосида, дуо ўқитиш, парҳез сақлаш, дори истеъмол қилиш, шунингдек, жарроҳлик амалларини ташкил этиш каби йўллар билан даволанган. Асарда табиблар томонидан эътироф этилган ва уларнинг фаолиятларида асосий ахлоқий-маънавий ғоя бўлиб хизмат қилган қасамнома матни ҳам келтирилган.

Хулоса қилиб айтганда, “Авесто” асарида инсоннинг баркамол бўлиб етишишида унинг **сўзи, фикри ҳамда иши эзгу бўлиши ва эзгуликнинг тантанаси учун хизмат қилишига** катта эътибор берилади. Ушбу ахлоқий учлик ғояси энг қадимги даврлардан бошлаб кишилик жамияти тараққиётининг кейинги босқичларида яратилган барча маърифий асарлар мазмунининг шаклланишига асос бўлган. Зеро, унда

инсоннинг инсон сифатида маънавий ва моддий жиҳатдан камол топиши учун зарур бўлган муайян талаблар ўз ифодасини топиб, ҳаёт кодекси сифатида нафақат Шарқ балки ғарб халқларининг ҳам муҳим маънавий мероси бўлиб қолди. Асарда ифода этилаётган масалаларнинг ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олганлиги Зардушт ғояларининг назарий ва амалий аҳамиятини ошириб, унинг қиммати бугунги кунда ҳам юқори бўлишига олиб келган.

3. Қадимги туркий халқлар ёдгорликларида тарбияга доир фикрлар

Туркий халқларнинг ёзма маърифий ёдгорликлари ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, педагогика тарихи, хусусан, ёш авлод тарбиясида муҳим аҳамият касб этади. Булар “Урхун-Енисей ёдгорликлари”, “Ирк ёзувлари” (“Таъбирнома”) каби манбалар бўлиб, улардан янги давр кишисини тарбиялашда фойдаланиш муҳим вазифалардан саналади.

Энг қадимги туркий тилда яратилган ва турк-румий ёзувида битилган Урхун-Енисей битикларини “тошларга битилган китоблар” ҳам деб атайдилар. Ўзига хос хат (ёзув)да битилган бу битиклар эрамизнинг VI-VIII асрларда ёзиб қолдирилган. Тошларга битилган мазкур ёдгорликлар таълим-тарбияга оид қимматли маълумотларни беради.

Урхун-Енисей ёдгорликлари дастлаб Енисей ҳавзасида, сўнгра Мўғилистоннинг Урхун дарёси бўйида топилиб, ушбу ёзувларни 1893 йилда биринчи бўлиб даниялик олим Вильгелм Томсон ўқиган. В.Томсондан сўнг олимлар – Н.М.Ядринцев, В.В.Радловлар мазкур манбаларни излаб топиб, ўқишга муваффақ бўлдилар.

Урхун-Енисей ёдгорликлари С.Е.Малов ҳамда И.В.Стеблевалар томонидан рус тилига таржима қилинди. Ўзбекистонда Ойбек, О.Шарафуддинов, Н.Маллаев, Азиз Қаюмов ва Н.Раҳмоновлар Урхун-Енисей битиклари устида тадқиқот ишларини олиб бордилар ва ушбу манбанинг таълим ва тарбия ишларини йўлга қўйишдаги аҳамиятини ёритиб бердилар.

Маълумки, эрамизнинг VI асри ўрталарига келиб, Олтой, Еттисув ва Марказий Осиё ҳудудларида яшовчи турк қабилаларидан иборат Турк ҳоконлиги давлати таркиб топди. Бу ҳоконлик ғарбдан Византия, жанубдан Эрон ва Ҳиндистон, шарқдан Хитой билан чегарадош бўлган. Турк ҳоконлиги Туркют давлати деб ҳам аталган. Ҳоконлик 604 йилда Шарқий ва ғарбий ҳоконликка ажралган. Эрамизнинг 745 йилига келиб эса Турк ҳоконлиги барҳам топган.

Турк ҳоконлиги асосан уч киши: Билга ҳокон (Моғилиён), Култегин, Тунюклар томонидан бошқарилган. Билга ҳокон (Моғилиён) - ҳокон, Култегин – саркарда, Тунюк эса - вазир бўлиб, уларнинг ҳамкорлигида бошқарилган давлат ушбу даврда ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан тараққий этган.

Битиктошларда турк ҳоқонларининг юришлари, юришлар даврида алп кишилар, саркардалар томонидан кўрсатган жасоратлар, уларнинг билимли, мард, халқпарвар эканликлари баён этилади. Ўз ватанининг мустақиллиги учун курашиш, халқни асоратдан олиб чиқиш, уларнинг бирдамлигини таъминлаш ҳоқонлар Бўмин, Истами, Элтариш, Элтаришнинг ўғиллари - Билга ҳоқон, лашкарбоши Култегин, маънавий оталари Тунюкукларнинг зиммасига тушгани ҳикоя қилинади. Масалан, Култегин битигида унинг таърифи берилган. Култегин халқпарвар, тадбиркор, халқнинг келгуси тақдирини ҳам ўйлайдиган жонкуяр саркарда сифатида таърифланади. У ўз жонидан ватан тақдири, халқ манфаатини юқори қўйган шахс. Култегин Элтариш ҳоқонининг кичик ўғли. У 713 йил 27 февралда қирқ етти ёшида вафот этади. Битиктош 732 йилда ўрнатилган. Ушбу битиктошда барча воқеалар Култегиннинг акаси Билга ҳоқон тилидан ҳикоя қилинади. Унинг асли исми Муғилиён бўлган. Битигни Култегиннинг жияни Йўллуғ тегин ёзган. Демак, битигнинг муаллифи ҳам маълум.

Култегин битигида Билга ҳоқоннинг оға-инилари ва қариндош-уруғларига мурожаат қилиб, уларнинг хатолари туфайли турк элида кўп фалокатлар юз берганини баён этганлиги ифодаланади. Туркийларнинг ҳарбий юришлари, уларга қўшни бўлган табғачларнинг босқинчилиги туфайли халқ бошига тушган кулфатлар ҳақида сўз юритилади, шунингдек, халқнинг ёлғончилик, фирибгарлик қурбони бўлганлиги таъкидланади: “Олтин, кумуш, ичкилик, ипакни шунча ҳисобсиз бераётган Табғач халқи сўзи ширин, ипак кийими нафис экан. Ширин сўзи, ипак кийими билан алдаб, йироқ халқни шу хилда яқинлаштирар экан. Яхши қўшни бўлгандан кейин ёвуз илмни у ерда ўрганар экан.

Яхши, доно кишини, яхши алп кишини йўлатмас экан. Бирор киши алдаса, уруғи, халқи, уйи, ёпинчиғигача қўймас экан. Ширин сўзига, нафис ипагига алданиб, кўп турк халқи ўлдинг... Турк халқининг айримини у ерда ёвуз киши шундай пишиқлар экан: йироқ бўлса ёмон ипак беради, яқин бўлса яхши дебо беради. Илмсиз кишилар бу сўзга ишониб, унга яқинлашдилар ва кўплари ўлдилар”.

Ҳоқон томонидан халққа қилинган мурожаатда туркий халқларни ҳокимиятни мустаҳкамлаш, ўзаро урушларга чек қўйиш, тинч-тотув бўлиб яшашга ундашдек эзгу мақсад ҳам ётади.

Култегин эса, доно, баҳодир, жасур инсон сифатида тасвирланади.

Култегин битигида Билга ҳоқон энг муҳим инсоний хислатлар, ҳаётий заруриятлар борасидаги фикрларни насихат, ўғит тарзида баён этади.

Турк халқи ўзаро бирлашмагани, бир-бирларига ишонмаганликлари учун хийла ва фириб қурбони бўлиб, табғачлар уларни қул ва чўри этгани, оқибатда улар қашшоқ, эрксиз ва муте бўлиб қолганликларини куюниб сўзлайди.

“Беклари, халқи инсофсиз бўлгани учун, табғач халқи хийлакор бўлгани учун, тоймас бўлгани учун, фирибгар бўлганлиги учун, оға ва ини

бир-бирига қарши бўлишини хоҳлаганлари учун, беги ва халқини бир-бирига чаққани учун турк халқи эллашган давлатини қўлдан чиқариб юборган”.

Сўнг турк халқини қандай қилиб бирлаштиргани, укаси Култегиннинг жасорати туфайли эл босқинчилар ҳужумидан омон қолгани, тўқ ва фаровон ҳаёт кечиргани, у жасур ва енгилмас алп йигитлардан экани баён этилади.

“Тангри ярлақасин, бахтим бор учун, насибам бор учун ўлаётган халқни тирилтириб тарбият қилдим, яланғоч халқни кийимлик қилдим, яланғоч халқни кўп қилдим. Тўрт жихатдан халқни бутунлай эл қилдим, бир-бирига дўст қилдим, бутунлай менга қаради. Меҳнатни, кучни берувчи шундай ҳокимиятни қозониб иним Кул тегин вафот этди”, - дейди. Бу ёднома ёшларни ўз элини севиш, дўст ва иттифоқ бўлиб яшаш, ватан ва халқ манфаати учун курашга тайёр туриш руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Турк ҳоқонлари Билга ҳоқон ҳамда Кул тегин жасоратлари ҳақиқий ватанпарварлик ҳамда жасоратнинг ибрат намунаси бўлиб ҳисобланади.

Иккинчи битиктош - Билга ҳоқон битигидир. Бу битиктош Элтариш ҳоқонининг катта ўғли - Култегиннинг акаси Билга ҳоқон шарафига 735 йилда ўрнатилган. Билга ҳоқон 734 йилда эллик ёшида ўз яқинлари томонидан заҳарлаб ўлдирилган. Бу битиг ҳам Йўллик тегин томонидан ёзилган.

Билга ҳоқон битигида халқнинг тинч-тотув яшагани, Билга ҳоқон даврида тинчлик ҳукмрон бўлгани, у давлатни адолат билан бошқаргани, туркий халқларни бирлаштиргани, ўз юртини бой- бадавлат этиб, иқтисодий жихатдан мустаҳкамлагани маҳорат билан тасвирланган. Бу битигда халқ ҳоқонидан, ватанидан айрилмаса, беташвиш ҳаёт кечириши ифодаланади. ўз навбатида давлат бошлиқларининг ҳатти-ҳаракатлари баён этилади. Кейин Билга ҳоқон юришлари ҳақида ҳикоя қилинади.

Билга ҳоқон турк эли ўртасида элпарвар ҳоқон деб танилган эди. “Билга” сўзининг ўзи ҳам “доно” деган маънони англатади. У турк халқининг ватани абадий бўлиши учун курашади. Халққа қарата шундай ўғит қилар эди: “Ватанни сақлаб қолмоқ, фақат ҳоқонга эмас, халққа ҳам боғлиқ. Аждодларимизнинг хато ва ютуқлари бунинг далилидир. Халқ ўз ҳоқонининг йўл-йўриқларини амалга оширмаса, бошига кўп кулфатлар тушади. Ҳоқон ўта ишонувчан бўлмаслиги, бошқаларнинг гапини ўйлаб, мулоҳаза қилиб амалга ошириши лозим. Самимий сўз билан ёлғонни фарқлай олиши керак. қаттиққўл ҳоқон ўз халқига ёмонликни раво кўрмайди. Ишонувчан бўлса, яхши-ёмонни ажрата олмаса, фожиага йўл очилади, мамлакатда тартибсизлик юзага келади”.

Билга ҳоқон тарқоқ халқни бирлаштиради, оёққа турғизди, юртда фаровон ҳаёт қарор топади. У халқ фаровонлигини таъминлаш давлат бошлиғининг бурчи, мамлакатнинг озодлиги, халқнинг осойишталиги унинг моддий фаровонлигига боғлиқ деб билади. Битикларда юртбошининг бойликка хирс қўйиши халқнинг ночор ҳаёт кечиришига

олиб келувчи сабаб эканлиги қайғу билан ифодаланади. У ўз халқига шундай мурожаат этади: “Мен яшадим, турк беклари, турк халқим. Бу ҳоқонингдан, бу бекларингдан, ерингдан, сувингдан айрилмасанг, турк халқи, ўзинг эзгулик кўражаксан, беташвиш бўлажаксан”.

Тунюкук битиги 310 мисрадан иборат бўлиб, 717-718 (баъзи манбаларда 712-716-йиллар кўрсатилган) йилларда ёзилганлиги қайд этилган. Тунюкук ўз битигини тириклигида ёздирган. Мазкур битикда Тунюкук ватанпарвар шахс сифатида таърифланган. Тунюкук эга бўлган инсоний фазилатлар – инсонпарварлик, эзгулик ва ҳақиқат тантанаси йўлида курашиш унинг қўшни халқлар ўртасидаги обрўсини янада ошириб юборади. Хусусан, Тунюкук томонидан туркий халқлар қўлига тушган асирларни ўз юртларига жўнатиб юбориши душман қабилалар аъзоларининг бош эгиб келиши, эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги кураш чоғида эзгуликнинг ғалабага эришиши каби ҳолатлар шу асосида қон тўкишнинг олдини олиш мумкинлигидан далолат эканлигига ишора қилинади. У адолатсизлик қилмайди, балки инсонпарварлик намунасини кўрсатади, аммо ҳоқонлик давлати қонунларини ҳам қаттиқ ҳимоя қилади.

Юқоридаги ёзувлардан ташқари, алпларнинг жанговарлиги мадҳ этилган битигтошлар ҳам кўплаб топилганки, буларда алпларнинг ахлоқи, одоби ва билими уларнинг асосий фазилати бўлганлиги қайд этилади.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, Урхун - Енисей ёзма ёдгорликлари гарчи йўналиш нуқтаи назардан таълим-тарбия масалаларига бағишланмаган бўлса ҳам, уларда баён этилган фикрлар ўша даврда амал қилинган ахлоқий қоидалар ва талабларнинг моҳиятидан бирмунча хабардор бўлишга ёрдам беради. Хусусан, ҳоқон ва алпларнинг ҳарбий фаолияти, туркий халқларнинг турмуш тарзи, уларга хос бўлган маънавий-ахлоқий хислатлар - ватанпарварлик, мардлик, жасорат, самимийлик, инсонпарварлик, эзгулик каби инсоний фазилатлар жамиятнинг ҳар бир аъзосининг ахлоқий қиёфасини белгиловчи муҳим мезонлар сифатида маърифий кадриятларимиз тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлиш билан бирга бизга сўз юритилаётган давр хусусияти ҳамда ижтимоий муносабатлар мазмунидан огоҳ этади. Битиктошларда баён этилган қарашлар энг юксак инсоний фазилатлар сифатида эътироф этилган хислатларни замонавий таълим-тарбия жараёнида ёш авлодда ҳосил қилиш, уларда ватанпарварлик, мардлик, шижоат, халқ манфаати йўлида курашиш туйғуларини шакллантиришда ўзига хос йўлланма, йўриқнома бўлиб хизмат қилади.

Энг қадимги маърифий ёдгорликлардан бири саналган “Ирқ битиги” (“Таъбирнома”) ҳам Урхун-Енисей ёдгорликлари сирасида таълим-тарбия тарихида ўз ўрнига эга. Мазкур қўлёзмани XIX аср охирида А.Стейн Шарқий Туркистоннинг Диньхуан деган жойидан топган. Ҳозирги кунга қадар “Ирқ битиги” ва унинг моҳияти хусусида батафсил, тўлақонли маълумотларга эга эмасмиз. Айни вақтда манба Н.Раҳмонов томонидан тузилган “Қадимий ҳикматлар” китоби ва унда келтирилган маълумотлардир. Ёднома қоғозга ёзилган бирдан бир, ягона қадимий

туркий ёдгорлик бўлиб, юз бетдан ортиқ саҳифадан иборат китоб тарзида бизгача етиб келган. Асар Исиг Сангун ва Ите Чуқ исмли моний жамоасининг аъзолари бўлган икки бола учун битилган. Асар бошидан охиригача нима яхши-ю, нима ёмонлигини болаларга тушунтириш тарзида ёзилган. Асарда баён этилган яхши ва ёмонлик таърифи негизида ахлоқий талаблар ўзига хос шаклда талқин этилади. Мазкур асар туркий халқларнинг турмуши, ахлоқий муносабатлари мазмуни тўғрисида маълумотлар беради. Ижтимоий муносабатлар моҳияти асосан қушлар ва ҳайвонлар образи орқали очиб берилади.

“Ирқ битиги”да энг қадимги аجدодларимизнинг мифологик ҳамда тотемистик қарашлари халқ оғзаки ижоди намуналари тарзида ўз аксини топган. Анъанага кўра, ҳар бир эпизодда яхшилик ғоялари тарғиб этилади.

Воқеалар туш ва унинг таъбирлари тарзида ёритилади. Баъзи тушлар яхшиликнинг, баъзилари эса ёмонликнинг тимсоли дея таъбир қилинади. Инсон доимо турмуши, ҳаётининг яхши кечишини орзу қилган. Ана шунга интилган. У ўз орзуларига етишишига ишонган, бу йўлда Тангри ёрдами вп мададига таянган. “Ирқ битиги”да бу ҳолат жуда ишонарли тарзда баён этилган. Чунончи:

Мен Осмон ўғли кундуз ва кечқурун

Олтин тахтда ўлтириб.

Шодланияпман,

Билиб қўйинг: бу яхши”.

“У икки ой олдин

Одам ўғлини учратди.

Одам кўрқди,

Билиб қўйинг: бу яхши”.

“Ирқ битиги”да ёзилишича самовий қаҳрамонлар инсон тақдирини белгилайди ҳамда унга ёрдам беради. Ушбу фикрлар қуйидаги мисраларда ўзининг ёрқин ифодасини топган:

“Юқорида туман ёйилди,

Пастда тўзон тўзиди,

қуш боласи учди ва йўлдан озди,

Кийик боласи югурди ва йўлдан озди,

Одам боласи юравериб йўлдан озди.

Осмон шафоати туфайли учинчи йилда яна

Ҳамма омон-эсон ва тугал кўришди.

Ҳамма суюнишди ва қувонишди,

Билиб қўйинг бу яхши”.

Ёвуз кучларнинг тимсоли бўлган туман ҳамда тўзон ёрдамида тўғри йўлдан адаштирилган, сарсон-саргардонлик, хору-зорликка маҳкум этилган жонли мавжудотлар - қушлар, кийиклар ва одам болалари буюклик ва қудратнинг тимсоли бўлган – осмон, унинг шарофати туфайли яна бир-бирлари билан кўришишга муяссар бўлдилар, бирга ҳаёт кечира бошладилар. Шеърий мисраларда ўз ифодасини топган мазкур ғоялардан Ер юзидаги мавжуд ҳаёт қушлар, ҳайвонлар ҳамда одамлардан иборат

ягона биологик (ҳозирда кенг қўлланилаётган экологик) тизимни ташкил этишлари тўғрисида болалар (айни вақтда одамлар)га тушунча беришга йўналтирилган ҳаракат мазмуни англанилади.

Инсон доимо яхши ҳаёт кечиришга интилар экан, бу йўлда у жуда кўп қийинчиликларга дуч келади. Лекин инсон қийинчиликларни илоҳий қудрат - Тангри ёрдамида енгиб ўтиб, гўзал ҳаётга етишишади. Ана шу ҳолат ҳам таъбирларида ўз аксини топган.

Аммо яхшилик бор жойда унга ёмонлик ҳам мавжуд бўлади. Айрим тушларга нисбатан берилаётган таъбирларда ёмон ҳодиса-воқеалар негизида ёмонликнинг ётишига алоҳида урғу берилади.

Халқ оғзаки ижоди намуналарида ёмонлик, ёвузлик тимсоли сифатида қўлланилган айрим образлар туш таъбирларини белгилашда салбий тимсол сифатида баҳоланадилар. Хусусан:

“Мен олти бошли илонман,
Олтин қорин -қулоғимни
қилич билан чопиб,
Менинг танамни йўл четига,
Бошимни уйим йўлига қўйишди, - дейишди.
Билиб қўйинг: бу-ёмон”

Аммо “Ирқ битиги” (“Таъбирнома”) асари мазмунида оптимизм (келажакка ишонч) руҳининг устуворлиги кўзга ташланади. Асарда илгари сурилаётган фикрларда яхшиликнинг ёмонлик, эзгуликнинг ёвузлик устидан эришилажак ғалабаси борасидаги қарашларнинг етакчи ўрин эгаллаганлигига гувоҳ бўламиз. Халқ доимо ўз келажакининг яхши бўлишига ишонган, ёмонлик устидан яхшилик, эзгуликнинг ғолиб келишига бўлган ишонч етакчи ўрин тутган:

“Тонг ота бошлади,
Сўнг унинг изидан ер ёришди.
Сўнг қуёш чиқди
Ҳамма ер ёруғ бўлди”, - дейишади,
Билиб қўйинг: бу-яхши.

Кўриниб турибдики, “Ирқ битиги” (“Таъбирнома”) асарининг мазмунида ҳам асосан инсон ва унинг қайғуси, ҳасрати, дарди, қувончи, шодлиги ётади. Яхши ҳаётга етишиш йўлида олиб борилган кураш жараёнида ёмонлик, ёвузлик маҳв этилади, унинг устидан яхшилик, эзгулик ғолиб келади. Яхши хислатларнинг эгаси, яхшилик ва эзгуликни қарор топтирувчи мавжудот инсон саналади.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек халқи томонидан энг қадимги даврлардан эрамизнинг ИХ асригача қарор топтирилган маърифий қарашлари инсон шахсининг шаклланишида, унинг камолотини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Уларда туркий халқларнинг инсон хулқ-одобини ва уни тарбиялашга оид дастлабки тасаввурлари ифодаланган. Муайян турмуш тарзини қарор топтирувчи ижтимоий шарт-шароитга кўра инсон ахлоқига нисбатан қўйилаётган ахлоқий талаблар моҳияти ҳам ўзгариб борган. Бироқ ҳар қандай замон ва маконда ҳам

инсон эзгуликнинг жаҳолат, яхшилиқнинг ёмонлик ва зиёнинг зулмат устидан ғолиб келишини истаган ва ана шу истаги инсоннинг маънавий камолотини белгиловчи асосий мезон бўлиб, ахлоқ-одобга оид қарашлар мазмунида марказий ўрин эгаллаган. Мазкур ҳолатни юқорида сўз юритилган энг қадимги маърифий мерос намуналари мисолида ҳам яққол кўришга муяссар бўлдик.

Халқ оғзаки ижоди намуналарида жасурлик, мардлик, садоқат, инсонийлик, хушхулқлик хислатларига эга бўлган инсон қиёфаси гавдаланган. Ибтидоий турмуш тарзи ҳамда одамлар ўртасидаги муносабатлар мазмуни инсонларда ана шундай сифатларнинг шаклланишини тақозо этган. Икки катта куч - яхшилиқ ва ёмонлик ўртасида аёвсиз кураш борган. Мазкур кураш жараёнида инсонда энг яхши хислатлар шаклла борган. Билимлилик, хушхулқлик, муайян касб ёки ҳунарга эга бўлиш инсон камолотини белгиловчи асосий кўрсаткичлар ҳисобланган.

ПЕДАГОГИКА ТАРИХ ФАНДАН ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЙОТЛАР РЎЙХАТИ

1. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент: 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида. – Тошкент: 1997.
3. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
4. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Тошкент: 1999.
5. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиётйўли. – Тошкент: «Ўзбекистон»: 1992.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1995.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодий, сиёсий, мафкура. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1993.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХИ асрга интилоқда. – Тошкент. 1999.
9. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ еътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2000.
10. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176.
11. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1992.
12. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2001.
13. Ю.Х.Хожиб. Қутадғу - билиг. – Тошкент: «Фан», 1972.
14. А.Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент, 1992.
15. А.Р.Беруний. Минералогия. Избр. Соч., Т. 2. – Тошкент, 1966.
16. А.Р.Беруний. Танланган асарлар., ИИИ жилд, – Тошкент, 1966.
17. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент, 1993.
18. Ал-Фароби. Сосиално-етические трактў. – Алма-ата, 1973.

19. Абу Али ибн Сино Тиб қонунлари. 1-китоб, – Тошкент, 1945.
20. А.Югнакий. Ҳибатул ҳақойиқ. – Тошкент, 1945.
21. Имом Исмоил Ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад. – Тошкент, 1990.
22. Амир Темури ўғитлари. – Тошкент, 1992 .